

UNIVERZITA KARLOVA

HUSITSKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

**Achnatonova náboženská reforma jako pozadí
mojžíšovských protináboženských důrazů v Tóře**

**Akhenaten's religious reform as a background of Moses's
antireligious emphases in Torah**

Diplomová práce

Vedoucí práce:

doc. Mgr. Jiří Beneš, Th.D.

Autor:

Bc. Jiří Bureš

Praha 2018

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji za odborné vedení této diplomové práce a ochotu poskytnout pomoc kdykoliv bylo potřeba doc. Mgr. Jiřímu Benešovi, Th.D. Dále doc. Jiřímu Janákovi, Th.D. za konzultace a rady, které mi byly velkým přínosem. Velké díky patří Kláře Burešové za korektury. V neposlední řadě děkuji mé přítelkyni a rodičům, jejichž podpora mi dodala dostatek sil a poskytla zázemí pro sepsání mé studie.

PROHLÁŠENÍ O SAMOSTATNÉM ZPRACOVÁNÍ

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou práci „Achnatonova náboženská reforma jako pozadí mojžíšovských protináboženských důrazů v Tóře“ vypracoval samostatně. Dále prohlašuji, že všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány a že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 10. 07. 2018

Bc. Jiří Bureš

ANOTACE

Tato diplomová práce si klade za cíl hledat možné vlivy Achnatonovy náboženské reformy na osobu biblického Mojžíše. Rozbor této, pro dějiny Egypta atypické, události se soustředí na jednotlivé aspekty vlády, taktéž na činnost a život faraona „kacíře“ (Achnatona) a zkoumá možné analogie s příběhem Mojžíšovým, jak jej zaznamenává starozákonní tradice. Při psaní této práce je postupováno s vědomím, že Mojžíš nemusel být skutečnou historickou postavou. Studie proto stručně shrnuje pohled egyptologů a historiků na problematiku historické relevance Exodu. Práce také zahrnuje zmínky o některých aspektech tradičního egyptského náboženského systému, jež mohly mít vliv na oba náboženské vůdce. Vzhledem k charakteru pramenů, kterých se nám dostává, jsou některé závěry spíše spekulativního charakteru a jako takové si kladou za cíl podnítit další bádání.

Klíčová slova:

Achnaton, Mojžíš, Exodus, faraon, náboženství, Amenhotep, Egypt, monoteismus, král

ANNOTATION

This thesis aims at searching for possible influences of Akhenaten's religious reform on the person of biblical Moses. On the basis of the analysis of this event, which is atypical from the perspective of Egyptian history, several aspects of Akhenaten's reign, actions and life have been pointed out that can be observed even in Moses's story. This thesis is written with full awareness of the possibility that Moses might not have been a real historical figure. Therefore, this study briefly summarises the points of view of Egyptologists and historians on the theme of historical relevance of exodus. The thesis also mentions some aspects of the traditional Egyptian religious system that may have influenced both religious leaders. With regard of the nature of the available resources, some conclusions are bound to be of speculative character. Yet they can be an incentive to further research that can lead to other interesting findings.

Keywords:

Akhenaten, Moses, Exodus, pharaoh, religion, Amenophis, Egypt, monotheism, king

OBSAH

SEZNAM ZKRATEK	6
ÚVOD	7
1. ACHNATON	8
1.1 <i>Předchůdci a dějinně náboženské pozadí</i>	8
1.2 <i>Tradiční egyptský náboženský systém</i>	12
1.3 <i>Náboženská reforma – možné příčiny a průběh</i>	15
1.4 <i>Atonismus</i>	21
1.5 <i>Systémy, které mohly inspirovat Atonismus</i>	25
1.5.1 <i>Amon-Re</i>	26
1.6 <i>Aton</i>	28
1.6.1 <i>Forma výkonu náboženského kultu</i>	30
1.6.2 <i>Absolutní odklon od egyptské tradice?</i>	31
1.7 <i>Sestup a pád</i>	33
1.8 <i>Události po pádu reformy a návrat k tradici</i>	35
2. MOJŽÍŠ	38
2.1 <i>Narození a dospívání</i>	41
2.2 <i>Žití s Midijánci</i>	43
2.3 <i>Střet bohů</i>	46
2.4 <i>Uzavření smlouvy a upevnění Hospodinova kultu</i>	52
3. ACHNATON A MOJŽÍŠ	55
3.1 <i>Shodné a rozdílné rysy v jednání obou osob</i>	56
3.2 <i>Vnímání boha</i>	57
3.3 <i>Monoteismus?</i>	59
ZÁVĚR	60
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	61
ABSTRAKT	67
SUMMARY	67

SEZNAM ZKRATEK

Srov. – srovn

Tzn. – to znamená

Tzv. - takzvaný

Např. – například

SZ – Starý Zákon

Atd. – a tak dále

Např. – například

Str. – strana

Odkazy na biblické citace užívám podle ČEPu.

Odbornou terminologii (zejména přepis výrazů do češtiny) z oboru egyptologie užívám podle BAREŠ, L.; VACHALA, B.; VERNER, M. *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*. Praha: Karolinum, 1997; z oborů bádajících v oblasti Předního východu dle PROSECKÝ, J. (ed.) *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, 1999.

ÚVOD

Ústředním tématem této diplomové práce je Achnatonova náboženská reforma a její možný vliv na Mojžíšův příběh v podobě, v jaké nám jej líčí Tanach. Práce se však také krajně dotýká tradičního egyptského náboženského systému a jeho vlivu na Achnatona i na Mojžíše. Hlavním východiskem při zpracovávání mojžíšovského příběhu mi byl ekumenický překlad Bible,¹ zejména knihy Exodus, protože právě v počátečních kapitolách této biblické knihy jsou líčeny osudy Izraelců v Egyptě, přičemž přihlídím též k původnímu hebrejskému znění.²

Velké úskalí přibádání v tomto tématu však skýtá skutečnost, že Achnaton byl svými nástupci častokrát vnímán jako „kacíř“, jenž by měl být vymazán z egyptské historie. Prameny, kterých se nám o tomto panovníkovi dostává, jsou proto často temné a v součtu jich je poměrně malé množství. O Mojžíšovi máme naopak poměrně mnoho informací v biblických knihách a jejich komentářích, avšak nejsme schopni s jistotou říci, do jaké míry lze tyto prameny považovat za historicky přesné. Někdy se v rámci jednotlivých názorů pohybujeme na úrovni předpokladů a dosud nejednoznačných teorií.

V první části práce se věnuji rozboru Achnatonovy reformy, událostem a náboženským proudům, jež jí předcházely a mohly tak zanechat svou stopu na této, pro Egypt zcela atypické, události. Druhá část je věnována rozboru Mojžíšova biblického příběhu, zejména té části, kde je Mojžíš nejvíce konfrontován s egyptskou civilizací. Současně je také ve stručnosti zmíněna otázka historicity Exodu. Na základě takto nabytých poznatků ve třetí části své práce shrnuji jednotlivé podobnosti i rozdíly v odkazu obou mužů. K jednoznačným závěrům však, díky již zmíněným okolnostem, dospět nelze. Jsem si vědom toho, že práce zasluhuje další studium pramenů a literatury, které jsem prozatím neobsáhl. Klade si však za cíl být kvalitním základem k dalšímu bádání.

¹*Bible: Písmo sv. Starého a Nového zákona*. Praha: Česká biblická společnost, 1998, 11. vyd. ISBN 80-85810-19-0.

²*Biblia Hebraica Stuttgartensia*, editio funditus renovata, ed. K. Elliger a W. Rudolph. Stuttgart 1990. ISBN 3-438-05219-9.

1. ACHNATON

Civilizace faraonského Egypta za celou svou historii prošla řadou dramatických vrcholů a pádů. Každá z těchto situací na ní zanechala nesmazatelnou stopu a vtiskla se do podvědomí Egyptského lidu. Události týkající se faraona Achnatona nepředstavují pouhý otřes. Znamenají i značné vychýlení od kurzu typické formy vlády předchozích egyptských faraonů. Velmi silně tak poznamenaly éru nejen Achnatonových nástupců, ale částečně také všech následujících panovníků faraonského Egypta.

1.1 *Předchůdci a dějinně náboženské pozadí*

Achnatonův příběh se odehrál v 18. dynastii, která se datuje přibližně mezi léty 1543 (osvobození Egypta z okupace Hyksósů) a 1292 př. Kr. (opětovné sjednocení země pod domácím vládcem). Již během rozsáhlé proti-hyksóské ofenzivy došlo v Egyptě k razantnímu vzestupu boha Amona a jeho kněžstva. S tímto bohem je úzce spjata řada událostí, jimiž mohl být Achnaton ovlivněn. Amonův kult, obzvláště Amonův chrám v Karnaku, se těšil velmi štědré finanční podpoře ze strany panovníka. Měl pod sebou mnoho zemědělských statků, otroků, získal vliv v lodní dopravě a zasahoval do mnoha dalších světských záležitostí. Protislužbou za faraonovu přízeň stoupenci kultu podporovali egyptské válečné výpady, díky čemuž Amonův kult zvyšoval svou prestiž. Amonse tak (také díky tomuto konání) postupně dostával na výsluní egyptského panteonu. V závislosti na tom rostla i moc Amonova kněžstva. Nebezpečí, které pro panovníka představoval takto silný kult, vyšlo na povrch, když se k moci dostala Hatšepsut. Tato egyptská královna se dostala do funkce faraona, přesněji řečeno regentky velmi mladého Thutmose III., právě díky podpoře a vlivu Amonova kultu. Lidu ani tak nevadilo, že mu vládne žena. Problém ale tkvěl ve způsobu, jakým se do své funkce dostala. Vděčila za to moci a vlivu Amonova kultu. Ten se tak ukázal jako příliš silný a dokonce možná mocnější než sám faraon. Proto po její smrti zavládla v Egyptě na určité období zášť vůči Amonovi.³

V návaznosti na události okolo Hatšepsut se až do příchodu Amenhotepa III. Egypt pokoušel vrátit k tradičnímu heliopskému slunečnímu kultu. Z tohoto období je

³ BRYAN, M. B. 18. dynastie před amarnskou dobou.. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Praha: BB art, 2003. ISBN 80-7257-975-4. Str. 253.

nutno zmínit zejména Thutmose IV. Tento faraon jevil velký zájem o sluneční bohy, v čemž mu mohl být inspirací jeho otec, který byl sám stoupencem Heliopole. Sympatie Thutmose IV. ke slunečním bohům dokládá i jeho stavební program. Ve vyobrazeních bývá často dáván do souvislosti se slunečním bohem a vystupuje s kotoučem slunečního boha na hlavě. Stal se tak vzorem pro svého syna Amenhotepa III., který dovršil snahu o sebeidentifikaci se slunečním bohem, jež započal jeho syn. Amenhotep III. na konci svého života sám sebe prohlašoval za pozemskou podobu slunce. Pravděpodobně někdy během vlády Amenhotepa II. či Thutmose IV. se začal objevovat Aton jako samostatný bůh, jenž byl vyobrazován jako sluneční kotouč, z něhož vycházel pár rukou. Achnaton později toto vyobrazení upravil ke svému prospěchu.⁴ Thutmose IV. však zemřel nečekaně a v poměrně nízkém věku. Jeho nástupcem se tak stal jeho nejstarší potomek Amenhotep III., otec Achnatonův.

Amenhotep III. se dostal k moci přibližně sedmdesát let po smrti Hatšepsut a vládl třicet osm let. V té době již úroveň antipatií vůči Amonovi poklesla. Vláda Achnatonova otce se vyznačovala minimálním počtem vojenských konfliktů jak vnitrozemského tak zahraničního rázu. Amenhotep III. měl rozsáhlou síť zahraničních styků, která zahrnovala babylonskou, mitannskou či chetitskou říši, ale i mnohé další menší syrské městské státy. K těmto úspěchům mu dopomohli i některé jeho sňatky, jejichž prostřednictvím si upevňoval vztahy Egypta s okolními zeměmi.⁵ Díky své obratnosti v diplomacii si panovník vytvořil prostor ke zvelebování Egypta a budování co nejlepšího zázemí pro sebe a svou rodinu. Tomuto snažení se věnoval zejména v Thébách, které byly centrem říše nejen z hlediska polohy, ale i z hlediska rituálního.⁶ Zde i jinde po celé egyptské zemi bylo vystaveno mnoho nových chrámů, svatyní a jiných ohromujících staveb. Mnohé z těchto budov byly konstruovány tak, aby faraonovi připravily půdu pro jeho sebezbožštění, přičemž v architektuře mnoha z nich nalezneme výrazné solární prvky. Jmenujme zde například obrovský zádušní chrám na západním břehu Théb, který společně s chrámy v Karnaku a Luxoru nejvíce prokazují

⁴ Do příchodu Amenhotepa II. představoval Aton Reovu nejsnáze vnímatelnou stránku. Byl tělem slunečního boha a světelnou energií. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Praha: Paseka, 2003. Str. 49

⁵ REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Princeton: Princeton University Press, c1984. ISBN 0-691-00217-7. Str. 40.

⁶ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Praha: Paseka, 2003. ISBN 80-7185-630-4. Str. 65.

královu snahu o ztotožnění se slunečním bohem, dále chrámy v Holebu, Sedénze, Solebu či ohromný palác Amenhotepa III. nazvaný „zářící Aton“, který je dnes známý jako Malkata.⁷

Amenhotep III. byl také znám svou zálibou v ženách.⁸ Měl mnoho manželek, ke kterým se vždy choval s úctou a zahrnoval je luxusem. Hlavní manželkou mu byla Teja. Ta nastoupila do svého úřadu, stejně jako faraon, ve velmi mladém věku. Teja manželovi nikdy nezasahovala do jeho náklonosti k jiným ženám a panovník ji velmi respektoval, o čemž svědčí i její velký vliv na panovníka zejména ve druhé polovině jeho vlády. Zde se poprvé v dějinách Egypta začalo objevovat jméno královny jako součást královské titulatury. Se svou tzv. velkou manželkou Tejou⁹ přivedl Amenhotep III. na svět nejméně šest dětí, mezi nimiž byl i Achnaton. Vládce měl pravděpodobně i mnoho dalších vedlejších potomků se ženami ze svého harému. V okolí Malkaty bylo nalezeno mnoho předmětů se jmény dvorních dam, princů a princezen, které by mohly patřit dalším Amenhotepým potomkům. Zda se však skutečně jednalo o příslušníky královské rodiny, to s jistotou říci nemůžeme.¹⁰ Jeho a Teji nejstarším synem byl Thutmose, o kterém existuje poměrně velký počet pramenů. Ten však nečekaně zemřel přibližně ve 30. roce vlády svého otce.¹¹ O tom, že by měl Thutmose mladšího bratra, je jediným dokladem etiketa nádoby na víno z rozvalin paláce v Malkatě, na které stojí: "majetek pravého králova syna Amenhotepa".¹² Nicméně to, že se trůnu ujal právě Achnaton, toho času ještě pod jménem Amenhotep IV., by měla být dostatečným důkazem toho, že Thutmose opravdu bratra měl.

⁷ BRYAN, M. B. 18. dynastie před amarnskou dobou. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 279-281.

⁸ Obdobně můžeme mluvit i o Achnatonovi, avšak i on uznával postavení své první manželky, ke které choval značný respekt a úctu.

⁹ CALLENDER, G. *Queen Tiye and her Family* Ancient History Resources for Teachers; Jan 1, 2000; 30, 1; Periodicals Archive Online pg. 19-34.

¹⁰ BRYAN, M. B. 18. dynastie před amarnskou dobou. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 283.

¹¹ Tuto skutečnost vnímají někteří badatelé, například Reeves, jako velmi nešťastnou pro budoucnost Egypta. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Praha: Paseka, 2003. Str. 62.

¹² Vlastní překlad z REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Str. 59. V originále: „the estate of the true king's-son Amenophis“

Se jménem Amenhotep IV. se v dobových textech a seznamech králů setkáme jen zřídka. Jméno Amenhotep totiž v sobě obsahovalo jméno boha Amona, tou dobou největšího konkurenta Atona, a to si vzhledem ke své náboženské či politické strategii mladý faraon nemohl dovolit ignorovat. Amenhotep IV. byl navíc oficiálně korunován právě Amonem z Théb, což dokládají texty z daného období, kde je Amenhotep IV. označen jako: „ten, kterého vybral Amon“.¹³ I z tohoto důvodu se Amenhotep IV. rozhodl změnit své jméno na *Bech en aten* – Achnaton.¹⁴ Jeho jméno v překladu znamená: „Ten, jenž je prospěšný Atonovi“.¹⁵ Jako Achnaton je Amenhotep IV. znám od pátého roku své vlády. V Egyptě, podobně jako tomu bylo již v biblickém Izraeli, mělo jméno velkou váhu a vypovídalo o podstatě pojmenovaného.¹⁶ Mladý a ambiciózní vládce byl nyní připraven naplno se pustit do výkonu funkce vladaře Egypta, aniž by ve svém jméně měl obsažen název jiného boha než toho, kterého si sám vyvolil.

Amenhotep IV. se narodil kolem 18. roku vlády svého otce. Svá učňovská léta podstoupil pod vlivem heliopolské tradice. Důležitým informačním zdrojem pro začátek vlády Amenhotepa IV. jsou tzv. Amarnské dopisy. Nalezneme v nich korespondenci vedenou mezi Amenhotepem III. a okolními vládci. V pozdějších dopisech se potom místo Amenhotepa III. objevuje jméno Amenhotepa IV. Korespondence se v případech obou faraonů týkala handrkování o jejich slávě, moci, posílání zlata a žen, které byly pro oba panovníky „cennější než zlato“.¹⁷

Okolnosti nástupu Amenhotepa IV. na trůn jsou velmi nejasné. Objevují se diskuze o možnosti spoluvlády Amenhotepa IV. a Amenhotepa III.. Praktika, kdy mladý panovník začal úřadovat ve své funkci faraona ještě jako spoluvládce svého předchůdce, nebyla v Egyptě ničím neobvyklým. Odstupující faraon tak předcházela možným

¹³ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In: SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 290.

¹⁴ Fenomén změny jména můžeme nejednou pozorovat také ve Starém zákoně. Již první z praotců byl Hospodinem přejmenován z původního Abram na Abraham (Gn 17,5), což v překladu znamená: *otec množství*. HELLER, Jan; PRUDKÝ, Martin. *Obtížné oddíly knih Mojžíšových*. Str. 112-126.

¹⁵ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Praha: Paseka, 2003. ISBN 80-7185-630-4. Str. 101.

¹⁶ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Praha: Oikoymenth, 2002. Str. 108-109.

¹⁷ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 64.

problémům v otázce nástupnictví. Zda tomu v případě Achnatona skutečně tak bylo, nemůžeme dodnes s jistotou potvrdit ani vyvrátit. Teorie zastávající názor, že Amenhotep IV. nastoupil na trůn již jako adolescent, je však velmi pravděpodobná. Můžeme tak soudit na základě korespondence mezi ním a okolními vládci.¹⁸ V dopisech je zřetelná určitá „mladická arogance“¹⁹ a domýšlivé vystupování, jež by bylo typické spíše pro nevypělého teenagera než pro dospělého muže. Teorii o adolescentním faraonovi podporuje i způsob, jakým k situaci přistupovali okolní vládci. Ti se ve snaze o udržení míru a dobrých vztahů mezi jednotlivými zeměmi obraceli se svými dopisy na Teju, Achnatonovu matku, s vírou, že je schopna ovlivnit postoje mladého vládce.²⁰ Achnaton však ani v dospělosti neupustil od arogantního a povýšeného jednání, i když v mnoha ohledech vystupoval jako velmi suverénní, inteligentní a cílevědomý vládce. Právě tyto jeho vlastnosti budou velmi výrazné v průběhu realizace Achnatonových náboženských reforem.

1.2 Tradiční egyptský náboženský systém

Někteří badatelé, jmenujme zde například Jana Assmanna, zastávají myšlenku, že cesta k poznání podstaty amarnského náboženství nevede ani tak skrze archeologické výzkumy v oblasti, jako skrze detailní studium a výzkum předchozí tradice.²¹ Rozbor těchto systémů nám tak pomůže blíže pochopit charakter reformy. V rámci historického vývoje egyptského panteonu se setkáváme s případy, kdy se objevil „nový bůh,“ který byl bohem vztahujícím se na stejnou oblast jako nějaký ze starších bohů (například slunce). Tento „nový“ bůh však nebyl sokem boha „starého“, ale přejímal do sebe jeho podstatu. Takto tomu bylo například mezi bohy Atumem a Reem.²²

Pro život Egyptanů byl vždy důležitý tzv. *maat*- tento pojem označuje představu všeobklopujícího smysluplného řádu. Egyptané v dějinném sledu hledají tento řád a

¹⁸ Podle některých starších diskuzí mohl Achnaton získat některé prvky svého náboženství právě od okolních zemí - např. od Nubie, Asýrie či Persie.

HORNUNG, Erik. *Akhenaten and the religion of light*. Ithaca: Cornell University Press, 1999. ISBN 978-0-8014-8725-5. Str. 4-5.

¹⁹ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 84-85.

²⁰ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 86.

²¹ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 29-41.

²² Tamtéž. Str. 229.

smysl, harmonii mezi nebem a zemí, mezi božským stvořením a pozemskou politikou.²³ Některé historické skutečnosti, které se v jejich kultuře udály a vymykají se z tohoto řádu, tak pro ně mohou být velmi obtížně pochopitelné. Mezi tyto události patří i Achnatonovy reformy, které nepochybně velmi silně zasáhly obyvatelstvo, jež v tento řád věřilo. Dohlížet na správnou funkci *maat* má dle tradice král a to tak, že „vykonává spravedlnost mezi lidmi a uspokojuje bohy“.²⁴

Před příchodem Achnatona byly v Egyptě dvě hlavní roviny božského panteonu. První z nich tvořily lokální kultury, které měly vlastní božstva, modlitební rity a mýty. Druhou úrovní byl tzv. státní panteon, který byl složen z vybraných zástupců těchto lokálních kultů. Důležitá města tak představovala náboženská centra jednotlivých panteonů. Jednotlivá města spolu byla kulticky propojena, ale zároveň měla značnou dávku samostatnosti, neboť každé z těchto měst mohlo vyznávat kult jiného boha. Egyptští bohové tedy byli tzv. "*Bohové měst*". Každý obyvatel Egypta byl nejen poddaným svého panovníka, ale také příslušníkem určitého města. Příslušnost k této instituci pak přiřazovala danému člověku příslušnost ke kultu právě toho Boha, který byl v jeho městě uctíván. Každý měl být poslušný svému bohu. Ten pro něj měl připravenou odměnu na onom světě. Město je pro Egyptěana prvním a nejstarším stvořitelem dílem, chrámem a sídlem boha.²⁵ Stejně tak jako byl každý z jednotlivých krajů egyptské země důležitý a nepostradatelný pro státní správu, obdobně důležitý byl i každý jednotlivý bůh.²⁶ Panovník proto obvykle finančně podporoval všechny kultury a chrámy, které v Egyptě byly. Jako protislužbu mohl využívat prostředky, jež chrámy nabízely. Investice se tak panovníku vyplatila, chrámy byly součástí státu a nijak nezatěžovaly státní pokladnu. Je logické, že k některým bohům měli jednotliví panovníci blíže a k jiným naopak chovali sympatií méně. Toto se odráželo na financích poskytovaných jednotlivým chrámům. Právě financování chrámů byla jedna z oblastí, kde Achnaton razantně odbočil od předchozí tradice, neboť jediný chrám a bůh, kterého

²³ ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Praha: OIKOYMENH, 2012. ISBN 978-80-7298-432-9. Str. 44.

²⁴ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 16.

²⁵ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 39.

²⁶ JANÁK, J., Achnaton – filozof na trůně, nebo tyran?. In BÁRTA, Miroslav a Martin KOVÁŘ. *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur : minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*. Praha: Academia, 2011. ISBN 978-80-200-2036-9. Str. 211.

Achnaton podporoval, byl Aton. Toto jednání pak mělo katastrofální dopad na ostatní města a jejich kultury.

Mezi egyptology probíhají debaty, zda Egypt vnímá myšlenku jakéhosi prvního, či hlavní boha, který by ostatní bohy stvořil a svěřil jim vládu nad světem. Mezi kritiky této idee patří například Erik Hornung. Převládajícím názorem je však tvrzení, že v Egyptě skutečně znali pojem „univerzálního“ či „jednoho“ boha. K tomuto se přiklání i Jan Assman.²⁷ Zda Achnaton měl povědomí o tomto původním univerzálním bohu, s jistotou říct nemůžeme. Ideaboha mocnějšího než všichni ostatní mu však byla vlastní.

Další z důležitých aspektů, ve kterých se amarnské náboženství odlišilo od tradice, byla ikonografie a způsob vyobrazování božstev. V Egyptě byli bohové považováni za skryté a vzdálené a na zemi byli přítomni právě v podobě obrazů a symbolů, což je patrné zejména v ramessovské době.²⁸ Do příchodu Atona byla božstva vyobrazována ve svých podobách při plnění jednotlivých funkcí a rolí. To pomáhalo lidem je pojmout a pochopit. Osobnosti tradičních bohů se utvářely v jejich činnosti a aktech, které spočívaly zejména v tom, že vstupovaly do konfrontací s jinými bohy.²⁹ Často se objevovaly zoomorfní a antropomorfní motivy. Například Amon, bůh, který byl na prvním místě³⁰ před příchodem Atona, byl vyobrazován jako muž, beran nebo houser. Zpodobnění boha jako zvířete mu většinou přiřazovalo vlastnosti pro dané zvíře typické, což opět pomáhalo obyčejnému člověku přiblížit se jinak neuchopitelnému božstvu. Důležité je zmínit, že Egypťané jednotlivá vyobrazení patrně nevnímali jako přiřazení podoby určitému bohu, ale jako snahu obrazem charakterizovat vlastnosti, schopnosti a podstatu jednotlivých skrytých božstev.³¹ Sám Achnaton upozorňuje na

²⁷ Ten ještě upozorňuje na skutečnost, že s podobným problémem se vyrovnávali i ve starověkém Řecku. Vyrovnávali se s ním tak, že bůh, jakožto stvořitel, se vzdal vykonávání své všemocnosti na světě, odebral se na nebesa a přenechal správu našeho světa ostatním bohům.

ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. 23-27.

²⁸ ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 184.

²⁹ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 196.

³⁰ Myšleno v oblíbenosti u faraona. Z tohoto vyplývá fakt, že se mu dostávalo i největší finanční podpory. Díky tomu se dostal do popředí a působil jako „hlavní“ bůh Egypta.

³¹ JANÁK, J., Achnaton – filozof na trůně, nebo tyran?. In BÁRTA, Miroslav a Martin KOVÁŘ. *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur : minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*. Str. 214.

problémy staré víry v mnoha jejích aspektech. Mluví o tom, že vyobrazení jednotlivých bohů jsou výtvozem lidu a že tyto obrazy během let vznikaly i zanikaly, ať už byly z jakéhokoliv materiálu. Avšak sluneční kotouč patřící Atonovi a vycházející každého dne je již od nepaměti symbolem stálosti, životodárné moci, co umožňuje bytí na zemi, a je původcem všeho.³²

1.3 Náboženská reforma – možné příčiny a průběh

Achnaton byl nepochybně ve svém čínění ovlivněn svým otcem. To můžeme pozorovat hned v několika aspektech. Prvním z nich je jeho zahraniční politika. Achnatonůvotec ji měl zajištěnou a byl velmi dobrým diplomatem a vyhýbal se válečným střetům. Achnaton také neválčil, ale ve svém ledabylém přístupu k zahraniční politice zašel až příliš daleko. Velmi urputně se věnoval vnitřní politice, svému náboženství a zvelebování Atonova města. To vedlo až k tomu, že se přestal zajímat o události na hranicích a za hranicemi své říše téměř úplně. Důsledkem toho klesala prestiž Egypta a jeho výsostné postavení v porovnání s okolními zeměmi, čímž znehodnotil otcovu snahu.

Stejně jako se Amenhotep III. věnoval zkrášlování Théb, tak i Achnaton měl své město, do něhož investoval obrovské množství finančních prostředků. Přesněji řečeno to byla původně část egyptské země, na které se své město rozhodl vybudovat. Oblast zvaná Amarna byla vybrána jako místo zasvěcené Atonovi. Achetaton³³ – město, které zde Achnaton vybudoval prakticky z ničeho, bylo bezpochyby velkolepé a svým stavebním slohem, obzvláště v oblasti umění, zcela unikátní. Bylo vystavěno tak, aby právě zde mohl přebývat sluneční bůh Aton ve vši své velkoleposti. Avšak zarputilost, se kterou se Achnaton do této činnosti pouštěl, měla drtivý dopad na královskou pokladnu.

Amarna se nacházela v samém srdci egyptské země, na panenské a neobývané půdě, která však byla strategicky obklopena skalními útesy, a tak mohla být dobře hájitelná. Zde mohl faraon uctívat Atona v místě, kde nemohl být vyrušován žádným jiným bohem. Nasnadě je však otázka, proč se k tomuto Achnaton odhodlal. Proč mu

³² REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 140

³³ Je pravděpodobné, že Achetaton byl původně zamýšlený jako nový název pro Théby, ale ty nebyly v očích Achnatona pro uctívání Atona dostatečné.

REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 102-103.

nestačily například Théby, kde se již od samého počátku své vlády věnoval výstavbě Atonových chrámů? Hledání odpovědi na tuto otázku je poměrně složité, neboť literatura, kterou máme k dispozici, častokrát záměrně mlčí, či se nám potřebných záznamů prozatím nedostalo. Jednou z možností mohlo být, že byl na faraona připravován atentát ze strany jeho opozice, která byla pravděpodobně velmi početná³⁴. Pokud se totiž nějakému faraonu, či jinému vysoce postavenému hodnostáři „stala nehoda“, obvykle o tom ale i o jiných skandálech vládnoucích elit záznamy mlčí.³⁵ Důvodem také mohla být právě ona zmiňovaná „panenská čistota“ Amarnské oblasti, či fakt, že lidé, kteří šli s Achnatonem osídlovat Amarnu, patřili převážně k mladé generaci přijímající Achnatonovu vizi boha a tato generace tak nebyla „zkažena“ tradičním přístupem k otázce božstev. Jako taková nepředstavovala tato mladá generace pro Achnatona nebezpečí a ochotně se podílela na fungování kultu. Achnaton sám v jedné ze stél ohraničující nové město uvádí, že Achetaton nechal vystavět na popud samotného Atona, nikoliv někoho z úředníků, a že místo, kde nyní nové město stojí, je správné, neboť předtím nepatřilo žádnému člověku, bohu ani vládci.³⁶ Oficiálním důvodem tedy byla právě neposkvrněnost oblasti. Zda to byl skutečný důvod, či za tím stálo něco jiného, zatím nejsme schopni určit.

Pro tak velký krok však musel mít faraon podporu. Nepochybně ji našel ve své armádě³⁷, neboť její loajalitu si panovník zajišťoval tím, že potomci horních vrstev armády byli vychovávaní na královském dvoře a byli tak ve faraonově moci. Achnaton také, v zájmu udržení dobrých vztahů s armádou, velmi často nechával oslavovat a

³⁴ Tvořili ji zejména kněží Amonových chrámů v Thébách, kterým byl zabavován majetek a byli připravováni o svůj vliv.

VAN DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 291.

³⁵ Toto dokazuje například text datovaný do Nové říše, tzv. Naučení Amanemheta I., faraona, jež byl zabit vlastními strážemi.

REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 105-107

³⁶ Achnaton, pokud při této řeči zmiňuje Atona, tak o něm vždy mluví jako o svém otci.

REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 109.

³⁷ V počátku byla role Achnatonovy armády značně podceňována a byl mnohými badateli považován za pacifistu. Nedávno však bylo zjištěno, že by svůj program právě bez podpory armády nebyl schopen zajistit.

VAN DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 293.

zobrazovat své vojenské oddíly na reliéfech chrámů. Další podporou mu potom byla již zmíněná mladá generace, kterou panovník zahrnul svou přízní. Zejména mládež nižších vrstev brala tento nový náboženský trend za velmi moderní a vzrušující, neboť se odkláněl od atmosféry konzervativních Théb a Amonova kultu, v němž Achnatonovy teologické projekty vzbudily silný odpor. Pomineme-li otázku historické relevance knihy Exodus, mohlo jít právě o tu generaci, která odešla spolu s Mojžíšem z Egypta. Faraon byl pro tuto mladou generaci tím, kdo: „Nastolil opravdový řád, nabil vzduch energií a lidé skrze něj byli naplněni vírou.“³⁸

Dalším benefitem oblasti vzniku Achetatonu byla jeho poloha přibližně mezi Thébami a Memfidou. Díky tomu mohl snáze spojit administrativní funkci, kterou dosud obstarávala Memfida, s funkcí ekonomickou a řídicí náležející k Thébám. Leželo také na přesném středu egyptské země vzhledem k jejím tradičním hranicím. Rozložení skalisek v okolí města připomínalo hieroglyfický znak *achet* = obzor.³⁹ Obzor symbolizoval místo, na kterém každé ráno docházelo ke znovuzrození slunečního boha. Achetaton byl vystavěn výhradně ze sušených cihel a to podle přísných architektonických pravidel zahrnujících geometrii a symbolismus týkající se celé země. Celé město bylo koncipováno jako jeden ohromný chrám, jehož ohniskem byla královská hrobka nacházející se ve východních útesech tam, kde každého rána docházelo ke znovuzrození Atona. Symbolicky mělo každé ráno docházet i ke znovuzrození panovníka, neboť pokaždé, když se obyvatelé města podívali na východ slunce, viděli i hrobku a měli si tak vzpomenout na to, že kromě Atona se znovuzrodil i Achnaton, jediný prostředník jejich boha na zemi.⁴⁰ Pozici hrobky určil Achnaton na základě kosmologie a místopisného rozboru. S ohledem na starší tradici můžeme v tomto činnosti spatřovat neoddělitelnost boha od „jeho“ města.⁴¹

Velmi zajímavé poznatky přináší průzkum flory a fauny v okolí Achetatonu. Při těchto pracích bylo nalezeno velké množství ostatků prasat. Předpokládá se tedy, že hlavním zdrojem masa pro toto město a okolní vesnice představovala právě prasata. To

³⁸ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 113.

³⁹ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 114.

⁴⁰ Toto mohl být i způsob, jakým se faraon vyrovnával se strachem ze smrti. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 140.

⁴¹ JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Praha: OIKOYMENH, 2009. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-314-8. Str. 271.

je v rozporu s egyptským náboženským předpisem zakazujícím jíst vepřové. V Achetatonu však i od tohoto upustili.⁴² Tato skutečnost může značit další rozpor, mezi mojžíšovským a Achnatonovým náboženstvím. V knize Leviticus je totiž vepřové maso označené jako nečisté a Izraelci ho měli zakázáno konzumovat.

Ženy byly další oblastí, ve které Achnaton krácel ve šlépějích svého otce. Achnaton měl velkou zálibu v ženách a ženy ho provázely a ovlivňovaly po celou dobu jeho vlády. Vždyť i město, které nechal Achnaton pro Atona vystavět, mělo být městem, v němž vládne nejen král ale i královna v Atonově zájmu. První ženou, jež měla na Achnatona velký vliv, byla jeho matka. Což dokládá již zmíněná korespondence z počátků Achnatonovy vlády.⁴³ Další ženou, se schopnostmi faraona ovlivňovat, byla dnes velmi známá královna Nefertiti.⁴⁴ Její původ je zahalen závojem tajemství.⁴⁵ Nefertiti, jak bude detailněji rozebíráno níže, sehrála svou roli zejména ke konci Achnatonovy vlády, neboť se možná sama ujala role spoluvládkyně, či dokonce faraona. Jak velkou roli sehrály tyto ženy v oblasti reforem však nevíme.

Jedna událost spojená s Amenhotepem III. se podle některých badatelů silně zapsala do srdce jeho syna. Byla to otcova smrt a pohřeb. Amenhotep III. nastoupil na trůn jako polobožská bytost s tím cílem, že po smrti nastoupí k životu jako skutečný bůh „oslnivý sluneční kotouč (Aton)“.⁴⁶ Této přeměny bylo možné dosáhnout až po smrti, i když se objevují spekulace, že o to usiloval již za svého života. Amenhotep III. před smrtí začal budovat na různých místech sluneční dvory, což dokazovalo odhodlání krále „připojit se ke slunci na jeho bárce křižující nebesa, ale že v podstatě zaujal místo slunce“.⁴⁷ Právě tento akt se mohl stát rozhodující událostí, která vedla Achnatona

⁴² DAVID, A. Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. Praha: BB art, 2006. ISBN 80-7341-698-0. Str. 220.

⁴³ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 86.

⁴⁴ Ta je dnes známa spíše díky velmi dobře zachovalé bustě uložené v Berlínském muzeu nežli pro svůj historický význam, který je také sám o sobě zajímavý. Díky této bustě si tak můžeme udělat představu o jejím vzezření.

⁴⁵ O původu Nefertiti se vedou zevrubné debaty. Někteří badatelé hovoří o tom, že Nefertiti byla cizokrajného původu. Jiní ji naopak pokládají za Egyptanku rodem i původem.

REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 49

⁴⁶ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 73.

⁴⁷ Tamtéž. Str. 73.

k přijetí Atona za svého hlavního a jediného boha, jehož součástí, možná i přímo jím, byl Achnatonův otec. Pokud přijmeme myšlenku jejich spoluvlády, pak i po pozemské smrti otce dále oba dva vládli společnými silami. Tvzení, že toto bylo skutečně Achnatonovým záměrem, dodnes zůstává pouhou spekulací.⁴⁸

Podíl na utváření osobnosti mladého faraona nesla i jeho výchova. Mohl být vychováván svým strýcem, jenž byl heliopolským knězem jménem Aanenm a o kterém dnes prakticky nic nevíme. Další prameny ukazují na muže jménem Amenophis, syn Paapisův, který byl významným stavitelem a architektem v Thébách za Amenhotepa III. Kromě architektury se Amenophis zajímal také o výklad mystérií. Avšak zda měl alespoň jeden z těchto mužů skutečně na svědomí faraonovu výchovu, s jistotou říci nemůžeme.⁴⁹

Už od počátku vlády Amenhotepa IV. bylo jasné, že se jedná o velmi inteligentního muže, který byl velmi zapálen pro svou vlastní elitářskou verzi solárního náboženství hledající vzory v daleké minulosti.⁵⁰ Evidentně byl vzdělaný v teologických detailech a orientoval se v tajemnu chrámových archivů. Pozoruhodné je, že i přes svůj nízký věk si byl jist ve víře, kterou se sebevědomě rozhodl šířit. Jeho sebedůvěru dokazuje i stavební program, do něhož se pustil v prvních letech vlády zejména v Thébách a Karnaku⁵¹ a později ve velkém v Amarně.

Od samého počátku nesl Achnaton přídomek *anchemmaat*, který se obvykle překládá jako "žijící v pravdě", nebo také "žijící podle náležitého řádu"⁵². Právě druhý zmíněný význam velmi příhodně charakterizuje styl vlády Achnatona. Během vlády tohoto badateli rozličně vnímaného faraona docházelo k obrovským a pro chod celé říše zásadním změnám, z nichž k některým docházelo bezohledně a za použití všech dostupných prostředků. Těmto novým reformám neunikla téměř žádná oblast v říši.

⁴⁸ BRYAN, M. B. 18. dynastie před amarnskou dobou.. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 276.

⁴⁹ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 89-91.

⁵⁰ Tomuto tématu je věnována kapitola: Předchůdné systémy Atonismu.

⁵¹ Právě díky rekonstrukčním pracím v Karnaku, v oblasti chrámů postavených Amenhotepem IV. a zasvěcených Atonovi, se nám odkryly nové informace o Achnatonově vládě. Avšak práce byly velmi obtížné, neboť Tutanchamon nechal tyto chrámy rozebrat a kameny z nich používal v jiných stavbách. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 93-94.

⁵² Tamtéž. 139.

Panovník byl přesvědčen o nutnosti návratu k prvotním principům a k pravé cestě, ze které podle jeho mínění egyptská říše sešla.

Vykonávání náboženského kultu byla záležitost každého dne a podléhala velmi přísným pravidlům. Během svátků a důležitých dnů se tato pravidla ještě zpříšňovala.⁵³ Pro průběh kultu bylo typické zapalování světel, používání vykuřovadel a kadidel, otevírání dveří svatostánku veleknězem atd.. Pro lid toto období znamenalo odklon od starých rituálů, uctívání mnoha božstev a oslav různorodých svátků. Namísto toho udával denní rytmus cyklus ranního zrození a večerní smrti slunečního boha. Slaveny byly například slunovraty nebo rovnodennosti, což podle některých badatelů přinášelo lidu jen ubohou a nedostatečnou náhradu.⁵⁴ Díky achnatonovskému řádu přišel lid o tento životní aspekt a zejména pro staré generace to musela být ohromná rána, neboť se mohli obávat, že s odchodem kultu může dojít i k odchodu bohů z jejich měst.

Důležité však je, že i přes tato tvrzení se občané nejen v Amarně, ale nezdá se, kdy i v celém Egyptě, snažili vizi svého panovníka uskutečnit a uctívali ono sluneční božstvo nejen na veřejnosti, ale i v soukromí. Pro většinu z nich nové město znamenalo stálé příjmy, nový a pěkný dům a poměrně vysokou životní úroveň, tudíž se obecná spokojenost dala předpokládat. Do jaké míry však lidé přijímali nového boha ze samotných sympatií k němu a jak velkou roli v tom hrály výhody nového města nelze přesně určit. U mladé generace, která vyrůstala v tomto „novém“ náboženském životě, se dá předpokládat, že jim svým způsobem Aton "přirostl k srdci". Nelze však ani vyloučit, že v Amarně žili lidé, kteří Atona v lásce neměli a stále věřili ve starý model.⁵⁵

Achnatonův Aton byl však jediným bohem, kterému se dostávalo finanční podpory od panovníka a právě v tomto tkví způsob, jakým Achnaton bojoval proti ostatním kultům. Až na výjimečné případy (Amonovy chrámy) faraon nevyužíval násilných prostředků v boji proti jiným kultům. Tím, že jim přestal dávat finance, na kterých byly závislé, zajistil, aby nadále neměly jak prosperovat a postupně proto upadaly. Kult, proti kterému Achnaton násilím bojoval, byl kult boha Amona. Jeho

⁵³ Více o tradičním fungování pojednává například: ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 65-72.

⁵⁴ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 293.

⁵⁵ To potvrzují například nezákonná zobrazení starých bohů, např. Thovta či Ptaha nalezené v Amarně. Nebylo jich však příliš mnoho.

kněží totiž měli po nástupu Achnatona na trůn stále vysokou prestiž a vážené slovo. Achnaton musel tedy nejprve pořádně upevnit svou pozici, než nařídil, že jediným tolerovaným božstvem je Aton. Zejména ve druhé polovině vlády je boj proti Amonovu kultu velmi patrný. V 10. roce svého faraonského úřadu nechal Achnaton v Amonových chámech a památkách po celé zemi stesat ze zdí jeho jména a obrazy.⁵⁶ V lidech tato činnost patrně způsobila příliv strachu a napětí.

1.4 Atonismus

Původně byl *aton* termín pro sluneční kotouč ve své přirozené podobě.⁵⁷ Později byl Aton úzce spjat s bohem Re⁵⁸, který byl vládcem nebes v tradičním heliopském kultu. Do příchodu Amenhotepa II. představoval AtonReovu nejsnáze vnímatelnou stránku. Byl tělem slunečního boha a světelnou energií.⁵⁹ Jak již bylo zmíněno výše, patrně během vlády Amenhotepa II. se začal Aton objevovat jako samostatný bůh. V té době byl vyobrazován jako sluneční kotouč, ze kterého vycházel pár rukou. Velmi záhy po nástupu Achnatona k moci došlo k další změně v jeho zobrazování. Achnaton nechal Atona zobrazovat jako všudypřítomný sluneční kotouč, který natahuje své paprsky, symbolizující život a vládu, k nosům faraona a královny. Toto zobrazení klade velký důraz na světlo, jež faraon považoval za skutečnou esenci solární teologie. Aton měl svým způsobem královský charakter a jeho kult se stal kultem královské hodnosti samé. Právě toto spojení královské a božské podstaty bylo podle některých badatelů, jedním z tahů Achnatona jak lépe prosadit svou moc.⁶⁰

Impuls, který vedl Achnatona k uctívání Atona, je velmi obtížné najít. Můžeme ho hledat v náboženské, politické, ale i intelektuální sféře. Někteří badatelé vidí v Achnatonovi muže se „srdcem hluboce věřícího, kterému bylo náboženské hloubání bližší než starost o vládu“. ⁶¹ Dnes je ale častějším tvrzením, že Achnatona vedla k jeho činnosti z velké části politika. Zajímavé však je, že faraon se k těmto radikálním

⁵⁶ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 239.

⁵⁷ JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Praha: OIKOYMENH, 2009. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-314-8. Str. 269.

⁵⁸ Či Atum-Re

⁵⁹ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 49.

⁶⁰ *Tamtéž*. Str. 101.

⁶¹ BÍČ, Miloš. *V zemi sfing a pyramid: od faraónů k prorokovi*. Str. 129.

reformám odhodlal bez jakékoliv předchozí krize polytheistického pojetí světa.⁶² O tom, jak faraon svého boha vnímal, víme zejména přímo od něj samotného. Faraon formulace své víry umístil do mnoha textů - například na fragmenty v Karnaku, kde mluví o tom, jak byl přítomen, když staří bohové jeden po druhém přestali existovat, a také o své znalosti a skvělé orientaci ve spisech těchto bohů a jejich chrámů.⁶³

Jak již bylo naznačeno výše, pro porozumění podstaty bohů, byla v Egyptě velmi důležitá ikonografie. Achnaton si této skutečnosti byl velmi dobře vědom, o čemž svědčí i způsob vyobrazování Atona. Zde se Achnaton markantně odklonil od předchozí tradice a vytvořil vlastní styl. Nový Achnatonův proporční kánon umožnil zobrazit postavy mimořádně otevřeně včetně jejich gest. Důležité bylo, aby např. obraz poukazoval na okamžiky a situaci právě tady a teď. Pozemské a nebeské bylo dříve vždy rozděleno, za Achnatona je to však jedno a totéž. Stejně tak dosavadní pojetí slunečních bohů bylo částečně zasahující do kosmické dimenze, ale částečně se také týkalo přírody na zemi. Achnaton však své náboženství posouvá zejména do kosmické dimenze. Vykládá veškeré přírodní úkazy jako důsledky jednání všeobjímajícího slunečního boha a to až po ty nejmenší aktivity, které se na našem světě dějí. Aton je obsažen, jak dokládá zejména *Chvalozpěv na Atona*, v každé věci, městě, vesnici nebo řece. Tato tvrzení, která se objevují v Achnatonově hymnu, však mají svůj počátek také v jiné, starší tradici a nejsou ryze Achnatonovým výtvozem. V textech vznikajících přibližně kolem roku 1800 před Kristem o sobě v magickém textu sluneční bůh říká: „To já jsem oddělil roky a stvořil roční období.“⁶⁴

Na rozdíl od klasických zobrazení bohů nedovolovalo Atonovo vyobrazení nijak nahlédnout na jeho podstatu, funkce či charakteristiku. Na vyobrazeních vystupoval jako mocné životodárné slunce, jež shlíží na svého syna a zástupce, jímž byl jedině a pouze Achnaton.⁶⁵ Boha bylo možné znázornit vždy pouze v konstelaci s královským párem.⁶⁶ Tento způsob vyobrazování souvisí nejen s absencí mýtů, které vždy daným

⁶² ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 240.

⁶³ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok..* Str. 140

⁶⁴ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 80.

⁶⁵ Zajímavé je, že předtím, než došlo k radikální reformě, změně jména panovníka atd., byl Aton zobrazován podobně jako sluneční bohové, kterým byl například Re. A to tedy jako postava se sokolí hlavou nad níž je zobrazen sluneční kotouč.

⁶⁶ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 252.

bohům příslušely, ale také s do té doby netypickým vztahem faraona a jeho boha. Atonovi totiž podle Achnatona nebyl schopen porozumět nikdo jiný než sám panovník a tedy jeho vyobrazení by nebylo pro lid srozumitelné. Je však zapotřebí připomenout, že toto Achnatonovo tvrzení mohlo být pouze dalším vychytralým krokem, kterým se Achnaton snažil absolutizovat svou moc, neboť lidu tím sebral nejen podporu jejich bohů, ale sám sebe určil jako jediného prostředníka, jenž mohl s bohem komunikovat a ke kterému se museli lidé ve svých modlitbách obracet jako k zástupci boha na zemi. Atonův obraz tak mohl být také jednou z forem, jak skrýt jeho tajemnou podstatu před obyčejnými lidmi.⁶⁷

I zobrazení samotného faraona je v určitých ohledech poměrně temné. Achnaton a jeho rodina byli většinou vyobrazováni poměrně uvolněným stylem.⁶⁸ Téměř vždy byl přítomen sluneční kotouč, jehož životodárné paprsky vztahovaly ruce ke královské rodině. Na mnoha z nich je zřetelná králova láska ke své manželce a dětem. Někdy bývá vyobrazován jak se svou manželkou sedí na trůnech a hrají si s dětmi. Na první pohled tak může král vypadat jako muž, jenž žije pro svou rodinu a zároveň v míru s bohem, který mu pomocí svých paprsků žehná. Jak moc toto bylo realitou a do jaké míry si spíše král přál být takto vyobrazován, aby tak mohl být i vnímán, nevíme.⁶⁹ Je otázkou, zda podoba, kterou Achnaton nese na těchto vyobrazeních, zachycuje skutečný faraonův vzhled. Faraonova postava připomíná člověka trpícího tzv. Marfanovým

⁶⁷ JANÁK, J., Achnaton – filozof na trůně, nebo tyran?. In BÁRTA, Miroslav a Martin KOVÁŘ. *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur : minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*. Str. 215-216.

⁶⁸ Pravděpodobným autorem Achnatonského stylu umění byl právě sám Achnaton. Převládajícím názorem je, že Achnaton zvolil nový druh umění také v rámci svých snah oddálit královskou rodinu od obyčejných lidí, kteří byli obvykle vyobrazováni poměrně tradičně a konvenčně.

⁶⁹ Někteří autoři přiklánějící se k tomu, že Achnaton tak činil zejména v rámci sebepropagace, mají často velmi drsné názory. Reeves dokonce přirovnává Achnatonova vyobrazení k obrazu A. Hitlera, který spokojeně poplácává svého psa, či ke Stalinovi s uklidňující dýmkou. Achnatona označuje za diktátora. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 148.

syndromem⁷⁰ či jinou nemocí podobného rázu. Bývá totiž vyobrazován jako muž s vrásčitou, strhanou tváří, nadměrně vyvinutou čelistí, šikmýma očima a s velmi dlouhými končetinami. Naopak jeho předkové (Amenhotep II. i Amenhotep III.) byli vyobrazováni jako hrdinové pyšníci se krásnou postavou a fyzickou kondicí.⁷¹ Je zajímavé, že se Achnaton se svým vyobrazením od této tradice odklonil. To otevírá prostor diskuzím, zda tento způsob vyobrazení nebyl pouze součástí stylistických a ideologických kritérií. Opěrným bodem pro tuto teorii by bylo tělo nalezené v hrobce KV 55, které podle některých badatelů patřilo Achnatonovi. Tato mumie, dnes již tedy spíše pouze kostra, totiž svou strukturou neodpovídá osobě, na kterou by seděl výše uvedený popis. Proto někteří badatelé, například Lise Manniche,⁷² hovoří o tom, že, Achnatonovo vyobrazení je pouze součástí jeho promyšleného náboženského systému, ale jeho skutečná podoba byla jiná.⁷³ Nelze však vyloučit, že minimálně z části vyobrazení zachycovala královu skutečnou podobu i přesto, že on sám byl ten, kdo své umělce tomuto novému stylu vyučoval.

Achnaton velmi dbal na to, aby byl vždy na prvním místě zdůrazňován život před smrtí, přítomnost a světlo dnešního dne před temnotou zítřka. Tyto skutečnosti dokládá zejména velmi známý *Velký chvalozpěv na Atona* nalezený v hrobce božího otce Aje v Amarně. Dnes tento dokument představuje nejjasnější výklad atonistické vize a je považován za vlastní Achnatonovo dílo. Velmi pozoruhodná je také jeho silně nápadná podobnost s biblickým *Žalmem 104*. V tomto žalmu podobně jako ve *Chvalozpěvu na Atona* nalézáme zmínky o pozitivěch denního světla a o tom, že Hospodin stvořil život na zemi, udržuje ho a obnovuje. Podobně hovořil Achnaton o Atonovi. Avšak chvalozpěv pravděpodobně nebyl pouze vyznáním víry, ale také jedním z mnoha tahů, kterými se faraon snažil upevnit a absolutizovat svou moc, neboť

⁷⁰ Genetické onemocnění pojivové tkáně mezi jejíž typické příznaky patří: vysoká postava, dlouhé tenké končetiny, dlouhé tenké prsty, dislokace oční čočky a anomálie srdce a cév. Faraonův zvláštní způsob vyobrazení však nepřitáhl pozornost pouze egyptologů a historiků. Určitá dávka pozornosti je mu věnována i v medicíně viz. RETIEF, F. P., CILLIERS, L., *Akhenaten, a unique pharaoh*. South African medical journal vol.101 n.9 CapeTownSep. 2011

⁷¹ REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Princeton: Princeton University Press, c1984. ISBN 0-691-00217-7. Str. 37-39.

⁷² Tato dánská egyptoložka se této otázce velmi podrobně věnuje ve své knize: MANNICHE, Lise. *An ancient Egyptian herbal*.

⁷³ VACHALA, Břetislav. *Jak vypadal faraon Achnaton?* Vesmír 89, 712, 2010/11. ISSN 1214-4029

Aton měl žít podle chvalozpěvu pouze v Achnatonově srdci. Lidé si mohli do srdce vložit pouze panovníka, neboť ten byl prostředníkem Atonovým, nikoliv samotného boha jak tomu bylo dříve. Podle tradiční víry tomu, kdo měl boha ve svém srdci, byl pak tento bůh nakloněn. Prostřednictvím Achnatona, ke kterému se měli lidé obracet ve svých modlitbách a prosbách, měl být oslovován Aton, neboť panovník jediný byl schopen kontaktu s tímto bohem. Někteří egyptologové proto dochází k takovým závěrům, že celá atonistická víra nebyla nic jiného než pouhá součást politické strategie. Achnaton popřel existenci ostatních bohů, sebe jediného označil jako prostředníka boha na zemi, k čemuž James Allen řekl toto: "Bohem Achnatonova náboženství je Achnaton sám".⁷⁴ Egyptologové, vnímající Achnatonovo nové náboženství výše popsaným způsobem, charakterizují Atona jako boha, který sice stvořil život a každého dne ho znovu obnovuje, ale činí tak částečně z povinnosti. Je velmi přísný k všemu tvorstvu, nemá slitování, nenaslouchá lidu, nepomáhá chudým a neodpouští hříchy. Všechny tyto aspekty byly z nového náboženství vynechány podle některých názorů právě proto, že nevyhovovaly Achnatonovým záměrům.

1.5 Systémy, které mohly inspirovat Atonismus

Prostředek, pomocí něhož můžeme hledat tradici, která předcházela, či jakkoliv ovlivnila atonismus a tedy i samotného Achnatona, spatřujeme zejména v *Achnatonově velkém hymnu* či *Chvalozpěvu na Atona*, neboť značná část myšlenek, jež se v nich objevují, není tak úplně nová. Podobné výroky byly nalezeny v mnohem starších textech a za zmínku stojí například *Chvalozpěv na Amona*. Tento text vznikl již v předamarnském období. Podle Reevese je chvalozpěv: "sbírkou základních filosofických témat egyptského a blízkovýchodního kulturního dědictví".⁷⁵

Velký vliv však nepopíratelně nalézáme ve staré heliopolské tradici. Důkazem toho je i uspořádání královské rodiny v čele s Atonem podle vzoru tzv. *Heliopolského devatera*. V Egyptě bylo od nejstarších dob obvyklé uspořádávat bohy do triád. Podle triády Usir-Eset-Hor přijali tzv. "rodinný" ráz otec-matka-dítě a jednotlivá města měla své vlastní variace božstev po tomto vzoru. V Thébách to byla triáda Amon-Mut-Chonsatd. Svou vlastní triádu měli i v Achetatonu. Představovali ji: Aton - Achnaton - Nefertiti. Aton zde vystupoval jako bůh stvořitel, Achnaton byl jeho potomkem a Nefertiti jeho

⁷⁴ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 146.

⁷⁵ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 146.

ženským dvojčetem. Achnatonovi se narodilo šest dcer. V celé rodině tedy bylo devět členů a to symbolizovalo ono tzv. *Heliopolské Devatero*.⁷⁶ V heliopolské mytologii se hovoří o Atumovi, jenž byl stvořitelem, Šuovi, který byl jeho synem počatým samooplozením, a Tefnut, která byla Šuovým ženským dvojčetem. Těm se narodilo šest královských dcer. Společně byli devíti bohy stvoření. Atum, velmi významný sluneční bůh často splývající s Reem, byl vnímán jako úplná, prvotní a všeobímající bytost, v mnoha případech dokonce oboupohlavního rázu. Jeho děti potom měly vzniknout sebeoplozením.⁷⁷

Sluneční kult před příchodem Achnatona zažíval svůj vrchol za králů 5. dynastie, existující kolem roku 2500 před Kristem. Tito králové stavěli svému slunečnímu bohu četné monumentální svatyně a bylo pro ně typické přijímat pro sebe titul "*syn slunečního boha*", neboť podle legendy tyto krále sám sluneční bůh zplodil. Označují slunečního boha za pána ročních období, díky kterému vzniká všechn růst a plození.⁷⁸

1.5.1 Amon-Re

Amon-Re bylo božstvo, které dosáhlo velkého věhlasu zejména v Thébách 18. dynastie. Kořeny kultu boha Rea však sahají hluboko do staré říše.⁷⁹ Právě díky spojení tohoto starobylého boha s Amonem v období nové říše vznikl Amon-Re = *Amanre*. V Thébách byl Amon-Re dokonce povýšen z městského boha na boha státního a objevovaly se snahy pozdvihnout jej nad ostatní pozemské bohy,⁸⁰ avšak stále v rámci panteonu a nikoliv Amon-Rea samotného jako jediného existujícího či pravého boha tak, jak tomu činil Achnaton. Podobně jako Aton byl Amon-Re v jedné své části bohem solárním. Při Achnatonových reformách a nástupu Atonismu však Amonův kult prožil velmi krušné časy. Achnaton totiž v Amonovi viděl největšího Atonova rivala. Důvodem byla nejen skutečnost, že v očích Achnatonových předchůdců se Amonův kult těšil velkým sympatiím a to až do té míry, že se díky velké finanční podpoře stal nejvíce

⁷⁶ DAVID, A. Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. Str. 94-98.

⁷⁷ Podrobněji o tomto: JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Str. 89-97.

⁷⁸ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 75-76.

⁷⁹ DAVID, A. Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. Str. 99-101.

⁸⁰ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 229.

prosperujícím božstvem v egyptské zemi, ale také fakt, že thébský bůh Amon býval ztotožňován s Reem. Právě jako jedna z Reových součástí byl Aton znám před tím, než se stal samostatným bohem.⁸¹ V této koncepci, tedy ve spojení Rea s Amonem, by pak byl Aton pouhou součástí Amona, či by mu byl podřízen.

Další aspekt, v němž Amon Atona ohrožoval, byl fakt, že Amon byl také vnímán svým způsobem jako nové božstvo. Vystupoval jako osobní bůh života, nebo jakási „etická instance“ určená jazykem, vůlí a svědomím.⁸² Starší bohové byli obvykle nezpochybnitelnou veličinou a lidem nablízku. Naopak Amon byl nezakusitelný a nepřístupný lidem ve třech dimenzích tradičního náboženství.⁸³ Amona bylo nutné nejprve si uvědomit vnitřně a „vložit si jej do srdce“ tedy přiklonit se k němu v rámci svého vlastního uvědomělého rozhodnutí a vlastní vůlí. Nestačí již být v blízkosti určitého boha prostřednictvím jeho chrámu. Amon byl všudypřítomným bohem zejména u těch, jež si jej vložili do svého srdce, které se tak stává jeho hlavním chrámem. Těmto lidem potom představoval osobního boha života. Velký důraz je přitom kladen na výhody, které člověku víra v Amona přináší. Ty zahrnují dlouhověkost a úspěšný život. Amon také slouží jako soudce či pomocník člověka v nouzi. Na druhou stranu jisté riziko spočívalo v tom, že Amon tak mohl, ale nemusel, činit, pokud nechtěl.⁸⁴ Někteří lidé se s tímto bohem nemuseli setkat, mohli kolem něj projít bez povšimnutí a následně si jej nemohli vložit do svého srdce a tím pádem zůstal jimi nepoznán. Amon vystupoval v tomto smyslu jako „skrytý“ bůh.⁸⁵ Z toho vyplývá nutnost na Amona upozorňovat a zvěstovat jej. Právě jeho všudypřítomnost a představa uložení boha do srdce každého člověka⁸⁶ byla v mnoha ohledech pro Achnatona nebezpečná.

⁸¹ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 289..

⁸² ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 236.

⁸³ Roviny: kosmická, kultická a mýtická. V egyptském náboženském myšlení mohla být libovolná aktivita vnímána v jednom okamžiku ve všech třech rovinách najednou.

JANÁK, Jiří. *Brána nebes: bohové a démoni starého Egypta*. Praha: Libri, 2005. ISBN 80-7277-235-X. Str. 12.

⁸⁴ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 237.

⁸⁵ REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Str. 162..

⁸⁶ V případě Atona k tomuto nedocházelo napřímo ale skrze prostředníka, kterým byl panovník, a obvykle

Jedna Amonova vlastnost je velmi podobná Hospodinu a to v kontextu první kapitoly knihy Genesis. Zde Hospodin tvoří svět pomocí slov a svého hlasu. K této tradici se potom vrací i židovská mystika, když vnímá jazyk jako princip utváření světa.⁸⁷ Obdobně také Amonovi bylo připisováno, že pomocí své vůle artikulované v řeči vytváří skutečnost.⁸⁸

Achnaton neměl Amona za vzor jako tomu bylo u heliopolské tradice, nýbrž za hlavního soka. Bližší porozumění Amonovi nám však pomůže objasnit, proč právě on byl Achnatonem, jako snad jediný z panteonu celé země, velmi aktivně a se značnou dávkou odhodlání pronásledován. Právě snaha odlišit se od Amona do jisté míry ovlivnila i konečné vnímání Atona a přístup k němu.

1.6 *Aton*

Atonův kult patřil z hlediska tradice k tzv. slunečním kultům.⁸⁹ Velká síla a deklarovaná všemocnost Atona se ukrývala právě ve slunci, jehož součástí Aton byl a jež reprezentovalo jeho věčnou přítomnost. To nám velmi názorně demonstruje i Achnatonův chvalozpěv. Aton zde vystupoval jako bůh, který je sice vzdálený, ale zároveň jeho moc sahá až k zemi ve formě paprsků. Svým působením oživuje všechna stvoření. Svou cyklickou pravidelností, s níž se objevuje a zase mizí, vytváří čas a sním také minulost, proto má moc i nad dobou života a činí svět viditelným. Ve výčtu činů, které má Aton na svědomí, bychom mohli pokračovat ještě velmi dlouho. Je totiž příčinou snad všech kosmických jevů, čímž dochází k „odmýtizování“ pojetí světa pomocí „přírodní filosofie“⁹⁰ obsahující theologické proniknutí a vysvětlení kosmu,⁹¹

nedobrovolně jakožto spíše z nařízení.

⁸⁷ SADEK, Vladimír. *Židovská mystika*. 2., uprav. vyd. Praha: Agite/Fra, 2009. ISBN 978-80-86603-91-9.

⁸⁸ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 263.

⁸⁹ JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Str. 137-142.

⁹⁰ Zde dnes můžeme pozorovat určité úskali této teologie. Vystává zde totiž otázka, do jaké míry by bylo možné charakterizovat Atonismus jako náboženství a od kdy by se jednalo již spíše o „přírodu“, tedy pokud jednotlivé děje lze vnímat jako zásahy božstev a kde už se jedná o pouhé popisování přírodních jevů, jako například východ a západ slunce apod..

⁹¹ Aton, reprezentován sluncem, je vnímán jako jediná příčina vzniku světa a udržovatel jeho chodu. Svým způsobem podobné pojetí můžeme pozorovat u Aristotela či Tomáše Akvinského a jiných teologů a filosofů o mnoho let později.

což zůstane ve sluneční teologii zachováno i v postamarnské době.⁹² Aton nenahrazuje jednotlivé bohy ale svět bohů vůbec. Smrt a noc představovaly pouhou nepřítomnost Atona, která už sama v sobě má naději na nový život spojovaný s příchodem rána. Temnota a smrt byly považovány za pozitivní, byl to určitý stav regenerace, ke kterému se Aton uchýloval v noci. Jednoduše spal. Od samého počátku Achnatonovy vlády bylo patrně zakázáno uctívání Usira. Achnaton dokonce doslovně zamítl doktrínu charakterizující Usira jako noční zhmotnění slunečního boha, jako tomu bylo u předchůdných solárních božstev. Proto i hrobky byly situovány na východní stranu, neboť i mrtví se měli ráno probudit spolu s Atonem. Aton sám představoval čas, v němž člověk žije, jak je to ostatně vyjádřeno i v chvalo zpěvu. Mrtví byli stále přítomni u Atona a krále v chrámu, kde byli živeni denními oběťmi. Zemřelí již nežili v hrobkách, ale prostřednictvím Atona žili na zemi, mezi živými. Hrobky byly pouze místem nočního odpočinku. Pohřební rituály a mumifikace zůstaly zachovány, neboť v noci se *ba*⁹³ vracelo zpět do těla, kde zůstávalo až do svítání. Pohřební zvyky tedy v posledku závisely na králi stejně jako ostatní aspekty amarnského náboženství.⁹⁴

Nejpodrobnější charakteristikou Atona je Achnatonův *Velký hymnus na Atona*, v němž je Aton charakterizován jako ten, který stvořil a udržuje svět díky své vše prostupující životní síle, jež se projevila ve stvoření. Král je zde charakterizován jako jediný, kdo Atonovi rozumí a kdo ho má ve svém srdci. V kontextu judaismu je velmi zajímavé porovnávat tento hymnus s biblickým *Žalmem 104*. Nevíme však, zda se tyto texty mezi sebou vzájemně ovlivňovaly či zda existovala obecná tradice, ze které autoři obou textů čerpali své představy.⁹⁵

Z mého pohledu je však velkou slabinou Atona právě jeho pasivní přístup a vystupování ve vztahu k lidem i panovníkovi. Ani v jednom z velkolepých hymnů, Achnatonem určených Atonovi, mu jeho bůh neodpovídá ani není strůjcem žádných

⁹² ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 241-246.

⁹³ *Ba* je v nové říši označení pro duchovní složku osobnosti. Tento pojem bývá také někdy překládán jako „duše“.

ASSMANN, Jan. *From Akhenaten to Moses: ancient Egypt and religious change*. Cairo: The American University in Cairo Press, 2014. ISBN 978-977-416-631-0. Str. 16.

⁹⁴ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 300.

⁹⁵ DAVID, A. Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. Str. 228-229.

velkolepých či nevidaných činů. Tato aktivita je v Amarně zcela nemyslitelná.⁹⁶ Aton zkrátka zářil jako slunce nad všemi lidmi a jeho soudcovskou, trestající, ale i spásnou vůli ztělesňuje král. Naproti tomu biblický Hospodin stojí aktivně za svou komunitou a stará se o ni.⁹⁷

1.6.1 Forma výkonu náboženského kultu

Atonovy chrámy byly otevřené nebi, světlé a vzdušné, což bylo v naprostém kontrastu s temnými a nepřístupnými místy zasvěcenými Amonovi. Tradiční egyptské chrámy byly většinou velmi rozsáhlé a jejich stavební struktura byla uspořádána tak, aby chránila uvnitř sídlící božstvo před okolním světem. Hlavní svatyně byla většinou uzavřena a skryta.⁹⁸ Vzorem Atonovým chrámům částečně byly chrámy z heliopolské tradice. V Atonových chrámech také nebylo třeba žádných kultovních obrazů. Namísto toho zde najdeme vyobrazení panovníka a jeho rodiny. Bůh byl přítomen po celou dobu denního světla a stále viditelný, díky čemuž jakékoliv zobrazování postrádalo smysl. Chrámy byly koncipovány tak, aby vytvářely co nejméně stínů a temnoty. Kultovní aktivity a kněžský provoz byly tedy prováděny zejména přes den. Hlavním úkolem kněžstva bylo přinášení obětí a jejich opětovné odnášení, když se božstvo nasytilo. Oběti byly přinášeny na otevřených nádvořích těchto chrámů, která byla poseta mnoha oltáři k tomu určenými. Záhadou dodnes zůstává, proč bylo zapotřebí tolik oltářů. Předpokládá se, že sloužily pro zemřelé, kteří měli být každého dne nasyceni.⁹⁹ Kněží plnili úlohu pouhých sluhů božích pod vedením samotného faraona.

Jak už bylo řečeno, jeden ze zásadních rozdílů oproti tradičnímu přístupu k výkonu kultu tkví ve způsobu uctívání Atona, který nebyl cílem modliteb přímo, ale skrze prostředníka jímž byl Achnaton. Je však důležité zmínit skutečnost, že někteří badatelé, například již jmenovaný americký egyptolog James Allen, upozorňují na to, že Achnaton mohl svůj chvalozpěv částečně využít k absolutizaci své moci. V poslední části Chvalozpěvu na Atona Achnaton říká toto:

⁹⁶ Tamtéž. Str. 264.

⁹⁷ To můžeme pozorovat například v zázraku many na poušti (Ex 16), ale i jinde.

⁹⁸ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 50.

⁹⁹ VAN DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 299.

„Zřídilo jsi vše pro svého syna, jenž z tebe vzešel,
krále Horního a Dolního Egypta, jenž žije pravdou,
Pána Obou zemí Nefercheprurea-vaenrea,
Syna Reova, jenž žije pravdou“.¹⁰⁰

Faraon zde dává najevo svou moc a privilegia. Zobrazuje se jako jediný, kdo zná boží pravdu, pouze on sám zná Atona. Pouze k němu bůh promlouvá a jeho jediného vybral jako vládce Egypta. Ve výsledku to znamenalo, že Achnaton a jeho rodina uctívali Atona a lidu, který nežil v pravdě jako faraon, nezbylo nic jiného než uctívat faraona a jeho rodinu jakožto zástupce Boha na zemi.

Tato královsko-božská rodina tedy postupně ovládla téměř všechny oblasti života. V paláci měli tzv. "okno zjevování", ve kterém se vystavovali, aby odměnili svůj lid tak, jako odměňuje bůh své věřící. Lidé se modlili také doma. Zde měli sošky královské rodiny, která byla symbolem moci, z níž vychází veškerá materiální ale i duchovní prosperita.

Jediná možnost, skrze kterou byl nový bůh přístupný zbožnosti jednotlivce, bylo prostřednictvím božské triády, jež byla hlavní součástí domácích oltářů. V trojúhelníku je na ní jako horní bod zobrazen Aton jako slunce vztahující své paprsky zakončené dlaněmi k Achnatonovi na levé straně a Nefertiti na pravé. Bohatší vrstvy si kolem těchto triád ve svých zahradách nechávaly vystavět malé svatyně se třemi oltáři. Můžeme v tom tedy pozorovat jednoduchý řetězec. Lidé žehnají krále a královnu a ti žehnají Atona. Pouze skrze tuto triádu se bůh stává přístupný lidem.¹⁰¹ Bezprostřední vztah člověka a boha se vylučuje. Ono vložení do srdce, které se chtělo po každém jednotlivci v amonském kultu, bylo v Atonismu umožněno pouze Achnatonovi. Osobní zbožnost tak byla spojena s naprostou loajalitou vůči Achnatonovi osobně.

1.6.2 Absolutní odklon od egyptské tradice?

Můžeme však v případě Achnatona mluvit o naprostém odklonu od egyptské tradice, o který se tento panovník snažil? První námitkou proti tomu je samotné Atonovo město Achetaton a jeho funkce. Aton, stejně jako tradiční bohové, měl své město, ve kterém byl uctíván, které mu patřilo, a všichni jeho obyvatelé tak měli patřit k jeho

¹⁰⁰ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 146

¹⁰¹ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Praha: Oikoymenh, 2002. Str. 260.

vyznavačům. Podobně tomu bylo i u tradičních bohů. Rozdíl zde byl zejména v tom, že ostatní bohové byli v Achetatonu popřeni, nemluvilo se o nich a v hymnu na Atona je Aton označen za: „Jediné božstvo, jemuž není podobného“. ¹⁰² Na žádném místě v hymnu však nenalezneme výslovně řečeno, že jiní bohové neexistují.

Dále je velmi zřetelný vliv starších bohů, jemuž byla věnována samostatná kapitola. Za připomenutí však stojí, že pro velkou část období nové říše byla typická každodenní cesta slunečního boha, jenž byl vnímán jako bůh stvořitel a zaručoval nepřetržitou existenci tohoto stvoření. V tomto kontextu je ze starších bohů zmiňován zejména bůh Re. Král měl v tomto období velmi důležitou roli, neboť sloužil jako hlavní kněz slunečního boha. Re procházel denním cyklem smrti a nového zrození, v souvislosti s nástupem dne a noci. Světlo nemohlo existovat bez tmy, neboť bez tmy a smrti by nemohlo dojít ke znovuzrození. Bůh zemřelých Usir byl vnímán jako jeden z Reových aspektů. Podobně byl jako jeden z Reových aspektů vnímán i Aton a ostatní bohové panteonu. Re byl stvořitelem, z něhož povstali ostatní bohové, jeho jednotlivé podoby a aspekty. Již v tomto vnímání Rea můžeme pozorovat určité zárodky monoteismu. Za Amenhotepa III. je již sluneční bůh zřetelně vydělen od ostatních bohů a je brán za nejvyššího boha, jehož jsou ostatní bohové součástí. ¹⁰³ Achnaton však velmi radikálně vyřešil tento problém jednoty a mnohosti. Nemůžeme ovšem říci, že by byl prvním iniciátorem těchto tendencí. V tomto ohledu je velmi zajímavý názor egyptologa Hornunga, který se domnívá, že výjimečnost Atona spočívá právě v jeho netoleranci existence jiných bohů.

Velmi znatelný odklon Achnatonovy doby od egyptské tradice můžeme pozorovat zejména v umění a architektuře. V těchto dvou oblastech se faraon snažil, a můžeme říci že úspěšně, bourat tradiční kánon a nastavit svůj vlastní. To lze vidět například na struktuře Atonových chrámů či způsobu vyobrazování ¹⁰⁴ královské rodiny. Toto však patrně panovník činil záměrně, aby se od tradice oprostil. Avšak již z výše popsaných důvodů týkající se náboženství, způsobu uctívání Atona, jeho města či jeho funkcí nemůžeme říci, že se Achnaton zcela odklonil od egyptské tradice, ač se o to

¹⁰² REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 143.

¹⁰³ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 289.

¹⁰⁴ Nutno však podotknout, že mnohá z vyobrazení oslavujících nového boha Atona, jsou inspirovány kultem boha Rea. REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Str. 169.

pokoušel.

1.7 *Sestup a pád*

V problematice vnější politiky, nebyla amarnská doba příliš úspěšná. Faraon se o okolní národy téměř nestaral a bral je jako podřadné. Díky tomu utrpěl Egypt územní ztráty. Znamé je pouze tažení ve 12. roce vlády Achnatona, které patrně mělo za cíl získat zlato k budování nového města. Faraon se tedy staral zejména o vnitřní záležitosti. Hlavní dopad faraonova počínání však pocítila zejména egyptská zahraniční prestiž, která díky jeho stylu vlády velmi utrpěla. O této skutečnosti víme zejména díky zachovalým částem amarnské korespondence vedené s královými vazaly. Achnatonovi přicházelo na stůl mnoho žádostí o obnovení pořádku v jeho vazalských zemích, které se však neselekaly s pozitivní reakcí. Důležití jsou zde zejména vládcové Amurru Abdi Aširta a jeho syn Aziru působící v severní Sýrii. Ti se spolčovali s tzv. Apiru.¹⁰⁵

Došlo také k hospodářskému poklesu. Velká část egyptských prostředků byla dána na výstavbu nového města. Faraon však kompenzoval úbytek ve státní kase tím, že bral peníze chrámům sloužícím tradičním bohům. Díky tomu situaci uklidnil, avšak pouze na krátkou dobu.

Faraonova záliba v opačném pohlaví poznamenala i události spojené s jeho postupným opouštěním faraonského postu. Achnaton měl kromě Nefertiti, jež byla hlavní manželkou, nepochybně ještě mnoho dalších manželek. Největší problém pro Nefertiti představovala jeho druhá manželka Kija.¹⁰⁶ S Nefertiti měl sice Achnaton šest dětí, ale ve všech případech se jednalo o dívky. Faraon, který se ujal vlády po Achnatonovi – Tutanchamon, byl právě Kijiným a Achnatonovým synem. Nefertiti již od počátku viděla právě v této ženě rivalku, a proto velmi uvítala, když přibližně ve 12. roce vlády jejího manžela za nejasných okolností zmizela Kija ze scény. Nefertiti se i přes přítomnost ostatních žen podařilo udržet si na egyptském dvoře velmi vysoké postavení, což nebylo pro Egypt typické. To, že Achnaton nechal svou vyvolenou

¹⁰⁵ Název pro ty, kteří odmítali egyptskou vládu, respektive typ vlády. Podle některých badatelů se mohlo jednat o předchůdce Hebrejců.

REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 152-155.

¹⁰⁶ Někteří badatelé uvažovali o tom, že se mohlo jednat o mittanskou princeznu, avšak její jméno je čistě egyptské a nic tedy nenasvědčuje zahraničnímu původu.

Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 294.

dosáhnout tak vysokého postavení, mohlo patrně být také důsledkem vlivu i jeho otce, který také velmi respektoval Achnatonovu matku. Na některých reliéfech v chrámu Hutbenben je Nefertiti zachycena jak sama uctívá Atona, což mělo příslušet pouze králi.¹⁰⁷ K jejímu největšímu vzestupu došlo ve 12. roce Achnatonovy vlády, když zmizela výše zmíněná Kija. Na první pohled se může zdát, že ze scény mizí Nefertiti a nikoliv Kija, neboť se přestává objevovat Nefertitino jméno. To však podle nejnovějších nálezů mohlo být zapříčiněno tím, že došlo ke změně v královnině jméně. Nové jméno královny znělo Anchcheprure Neferneferuatón, což mohlo být později modifikováno na Smenchkare.¹⁰⁸ Podle některých teorií přijala Nefertiti ve 13. roce Achnatonovy vlády pod jménem Smenchkare královskou korunu a stala se královým spoluvládce.

O posledních letech Achnatonovy vlády nevíme prakticky nic. Na reliéfech je patrné, narůstající břicho, z čehož bývá usuzováno, že byl líný a nejspíš již unavený všemi svými reformami. Celkově se jeho fyzický vzhled zhoršil a možná se stal i terčem posměchu. Některá vyobrazení tomu nasvědčují, a proto se objevují otázky, zda nebyl blízko fyzickému zhroucení či šílenství. Vládu by potom držel v rukou jeho spoluvládce. Co je na tomto pravdy však dodnes zůstává tajemstvím. Achnaton mizí ze scény přibližně po vinobraní v 17. roce své vlády, ale ani o podrobnostech těchto událostí nic nevíme. Není ani zřejmé, zda ho Nefertiti přežila. V některých textech datovaných do doby po Achnatonově smrti či „zmizení“ se nachází jméno Smenchkare, které jak už bylo řečeno, mohlo patřit právě Nefertiti. Objevují se však i úvahy, že se jednalo o Achnatonova mladšího bratra či syna.¹⁰⁹ Smenchkare pravděpodobně vládl/a ještě přibližně tři roky poté, co Achnaton „zmizel“ ze scény.¹¹⁰ Zda Achnaton zemřel

¹⁰⁷ REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 170.

¹⁰⁸ Otázka těchto jmen je poměrně složitá. Zabývalo se jí mnoho egyptologů - např. Harris nebo Gauthier. V záznamech se totiž objevují dvě jména spoluvládců - Smenchkare a Neferneferuatón. Tato jména se střídají, jedno mizí a je nahrazeno druhým. Tak se naskytla jako řešení tohoto problému hypotéza, že se pod oběma jmény skrývá jedna osoba. Správnost této teorie byla prokázána Harrisem a J. Samsonovou, kteří na jednom z fajánsových prstenových kamenů, nalezených v Amarně v letech 1891-92, našli jméno psané Anchcheprure se zřetelnou femininní formou tedy Anchcheprure.

REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. 171 – 172.

¹⁰⁹ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 297.

¹¹⁰ REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Str. 189.

přirozenou smrtí, selhalo mu srdce, odešel do zahraničí, či mu někdo v jeho odchodu pomohl násilím, není známo. Jeho tělo nebylo doposud nalezeno, respektive nebyla ověřena jeho totožnost v žádné z prozkoumaných hrobek (KV 55). Jisté však je, že krátce po odchodu jeho charismatické osoby ze scény, amarnská stavba upadá, až se úplně hroutí. Achnaton neměl žádného následníka, který by v jeho snažení pokračoval.¹¹¹

1.8 Události po pádu reformy a návrat k tradici

Teorii, že po odchodu Achnatona po určitou dobu vládla Nefertiti, podporuje velmi zajímavá zpráva o tom, že chtěla za manžela chetitského krále, aby s jejich říší učinila mír.¹¹² Ten byl však na cestě do Egypta zabit jejími odpůrci. Královnin pokus byl vnímán jako vlastizrádný čin, což mohlo být důvodem nepokojů v zemi, které byly mířeny zejména proti cizincům. Právě tyto události mohly předznamenávat biblický exodus, ačkoli, jak bude přiblíženo později, k exodu byly daleko příhodnější podmínky až v následujícím století. Královna krátce po tomto pokusu umírá. Je velmi pravděpodobné, že zemřela násilnou smrtí. Důkazy však nemáme. O místě a průběhu pohřbu rovněž neexistují téměř žádné informace.

Tutanchamonovi, právoplatnému dědici, nebylo v době, kdy měl nastoupit do faraonského úřadu ještě ani deset let. O jeho dětství víme jen zlomek. Jedním z důvodů je změna jeho jména. Tutanchamon patrně nebylo jeho původní jméno, neboť v překladu znamená "žijící podoba Amona"¹¹³, což by jistě nesouhlasilo s otcovou ideologií. Tato změna tedy symbolizovala snahu o návrat k tradičním pořádkům a Amonovi, které zahájil/a již Smenchkare.¹¹⁴ K tendencím k tomuto návratu Tutanchamona donutil částečně i velký tlak Amonových kněží. Po celé zemi však stále fungovaly Atonovy chrámy. Aton tedy nebyl zatracen tak rychle, jak by se mohlo zdát. Sám Tutanchamon se snažil spíše o kompromis mezi otcovým a tradičním pojetím náboženského života.

¹¹¹HORNUNG, Erik. *Akhenaten and the religion of light*. Ithaca: Cornell University Press, 1999. ISBN 978-0-8014-8725-5. Str 7.

¹¹²REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str.176.

¹¹³Tamtéž. 181.

¹¹⁴REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Str. 189.

V následných pokusech o "vymazání" Achnatona a jeho nejbližších z historie můžeme spatřit pokus Egypta vyrovnat se s dějinami. Achnatonovi reformní události se zcela vymykaly tradičnímu přístupu k řádu *maat*, který jsem krátce charakterizoval v kapitole 1.2. To dokládá i fakt, že velmi důležitou součástí *maat* je uspokojování a udobřování si bohů. Zde vidíme množné číslo a Achnaton se věnoval pouze jednomu jedinému bohu. V Egyptské zemi byl vždy kladen velký důraz na kult, který pokud by zanikl, bohové by se stáhli z našeho světa a hmotná existence by byla jen prázdnou a bezduchou formou.¹¹⁵

Faktem však zůstává, že následky reformy ovlivňovaly Egypt až do konce jeho největší slávy, a to ne vždy pouze v negativním slova smyslu. Do popředí se opět dostává Amon-Re. Bůh Usir, jehož uctívání bylo v amarnském období zakázáno, se oficiálně stává noční podobou boha Rea přičemž dramaticky vzrostla jeho role v záležitostech spojených se smrtí a pohřbíváním ve srovnání s dobou před Amarnou.¹¹⁶ Velmi silně je znát vliv Amarnského období v tzv. ramessovské době, kdy vzniklo tzv. „nové náboženství“. Toto náboženství bylo založené na staré tradici, jež následkem amarnských reformy změnila svou strukturu. Amarnské náboženství totiž vytrhlo boha z pro něj ustálených tří dimenzí zakusitelné boží blízkosti a pomohlo tak vzniknout tzv. čtvrté dimenzi boží blízkosti.¹¹⁷ I v umění pocházející z ramessovské doby vidíme značné vlivy Atonismu.¹¹⁸ Změny, které náboženský život Egypta díky Achnatonovým reformám postihly, se již nepodařilo ani přes urputnou snahu, vymazat z paměti jeho obyvatel. Králové, co nastoupili do úřadu po smrti Achnatona, již nadobro ztratili své ústřední postavení, jež měli vůči poddaným. Mnohé z aspektů moci, kterým se dříve těšil panovník, bylo připsáno bohům.¹¹⁹

Nezodpovězenými však zůstávají otázky, zda byl těmto událostem přítomen muž, známý ve Starém zákoně jako Mojžíš, zda kněží působící ve zbývajících Atonových chrámech měli nějakou spojitost s Hebrejci či Midijánci a zda Achnatonovy

¹¹⁵ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 13-27.

¹¹⁶ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 303-304.

¹¹⁷ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace..* Str. 266-294.

¹¹⁸ DAVID, A. Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. Str. 245-246

¹¹⁹ Van DIJK, J. Amarnské období a konec Nové říše. In. SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Str. 327.

reformy mohou nést nějakou odpovědnost za události, o kterých máme zmínky v Tanachu.

2. MOJŽÍŠ

Při rozboru mojžišovského příběhu se budu zabývat zejména takovým Mojžíšem, o jakém nám podává svědectví Tanach. Historičtka Mojžíše nebyla do dnešních dnů prokázána ani vyvrácena. V egyptských archivech a záznamech prozatím nebyl nalezen jediný spolehlivý důkaz jeho existence.¹²⁰ Máme však některé záznamy zmiňující se o výskytu Protoizraelitů v Egyptě. Jedním z nich je tzv. *Merenptahova stéla*, která však dokazuje pouze to, že ve 13. století před naším letopočtem existoval lid zvaný Izrael, jenž měl být navíc podle textu stély panovníkem vyhlazen.¹²¹ Dalším dokladem o pobytu Izraelců v Egyptě je dům se čtyřmi místnostmi v Medínit Habu, který byl charakterizován jako typické izraelské obydlí z 12. století před Kristem. Egyptské prameny také zmiňují existenci lidu zvaného Šasu, jenž bývá spojován s Apiru.¹²² Součástí geografického seznamu v chrámu Amenhotepa III. v súdánském Solebu je místopisný název Ta Šasu Jahva. Tento dokument je datovaný do roku 1360 př. n. l. a dokládá existenci skupiny Šasu uctívající boha zvaného Jahve. Šasu byli přivlečeni do Egypta za vlády Setiho I. (1290-1279 př. n. l.), tedy téměř padesát let od pádu Amarny. Dům v Medínit Habu bývá brán jako doklad toho, že Izraelci působili na egyptském území ještě ve 12. století. Teorie zastávající názor, podle něhož došlo k exodu právě ve 12. století, je dnes nejvíce podporována¹²³. Bouřlivé události, ke kterým v Egyptě docházelo na přelomu 20. a 19. dynastie, by potom poskytly dobrou příležitost k tomu, aby mohlo k Exodu dojít. Postava syrského kancléře Baje, objevující se na egyptském

¹²⁰ Jan Assmann v něm vidí postavu vzniklou na základě tradice a paměti, kdežto Achnaton byl skutečnou historickou postavou. ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in western monotheism*. 2nd print., 1st pbk. ed. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1998. ISBN 0-674-58738-3. Str. 23.

¹²¹ DEVER, William G. *Kdo byli první Izraelci a odkud přišli?*. Praha: Volvox Globator, 2010. Katarze. ISBN 978-80-7207-767-0. Str. 222-228.

¹²² Apiru je za Ramesse II. (1279-1212 př. n. l.) označení pro ty, kdo tahali těžké kameny pro stavbu chrámů. První zmínka o nich se nachází v záznamech Thutmose III. (1479-1424 př. n. l.), který je měl jako zajatce přivést do Egypta. Během vlády Ramesse IV. (1153-1146 př. n. l.) je Apiru běžné označení pro lid pracující v lomech.

¹²³ Tato teorie se vylučuje s názorovým proudem podporujícím tezi o tom, že Mojžíš a Achnaton jsou jedna a tatáž osoba, či že oba muži žili ve stejné době.

dvoře, bývá často spojována s Josefem, který podle Gn 37-50 Mojžíšovi předcházel.¹²⁴ Achnatonovy amarnské reformy jsou s Mojžíšem spojovány hlavně proto, že se jedná o historicky první doložený pokus usilující o prosazení určité formy monoteismu.

Impulzem k rozsáhlému bádání v této oblasti se stala práce Sigmunda Freuda *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*.¹²⁵ Tato práce reagovala na znovuobjevení Amarny a na rozsáhlý výzkum této oblasti prováděný v 19. století. Freud se ve své poměrně temné práci věnuje psychoanalýze Mojžíše¹²⁶, kterého rozdělí na dvě pomyslné osoby, přičemž jedna je egyptského a druhá židovského původu. Dochází k velmi zajímavým závěrům, jež jemu osobně pomáhají porozumět historii židovského národa. Dospívá k tomu, že Mojžíš hebrejského původu vlastně neexistuje a je holým nesmyslem. Mojžíš byl podle Freuda urozený Egyptan, který se za dob Achnatona nadchnul pro monoteismus a přijal ho za své vlastní náboženství. Původ monoteismu tedy Freud jednoznačně přisuzuje Egyptu.¹²⁷ Informace v Tanachu týkající se Mojžíše je pro Freuda jen pověstí, jejímž cílem bylo učinit z Mojžíše Žida. Nicméně sám Freud si je vědom problémů týkajících se historické relevance studie a sám své dílo označuje jako takové, které by neobstálo jeho vlastní kritice. Freudova práce však přivedla k tématu mnohé další badatele a to zejména z řad egyptologů. Byl to právě Freud, kdo spojil Mojžíše s Achnatonem a položil tak základní otázku, která nebyla doposud jednoznačně zodpovězena. Jaký měl Achnaton a jeho reforma vliv na Mojžíše?

S Egyptem je dle Pentateuchu Mojžíš nejvíce konfrontován v Ex 1-15. Tedy od jeho narození až po vyvedení Hebrejů z Egypta¹²⁸. Právě na tuto část mojžíšovského příběhu bude kladen největší zřetel. Částečně se budu věnovat i aktu uzavření smlouvy na Sinaji a hříchu zlatého telete, protože události s tímto spojené mohou symbolizovat úplné odtržení Hebrejců od egyptského náboženského systému. Úskalí také spočívá

¹²⁴ VACHALA, Břetislav. *Pobyt a odchod Izraelců z Egypta*. Vesmír 83, 19, 2004/1. ISSN 1214-4029.

¹²⁵ Rozboru této práce se věnují někteří autoři až dodnes. Například: ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in western monotheism*. Sigmund Freud: The Return of the Repressed. Str. 144.

¹²⁶ ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in western monotheism*. Str. 145.

¹²⁷ YERUSHALMI, Yosef Hayim. *Freudův Mojžíš: judaismus konečný a nekonečný*. Praha: Academia, 2015. Judaica. ISBN 978-80-200-2501-2. Str. 75-101.

¹²⁸ Egypt hebrejsky מִצְרַיִם v doslovném překladu označuje hraniční území či pohraničí.

DOUGLAS, J. D. *Nový biblický slovník*. Str. 198.

v tom, že budu porovnávat na jedné straně Mojžíše, postavu, o které máme poměrně velké množství informací, avšak nevíme, do jaké míry jsou historicky relevantní, a na straně druhé Achnatona, skutečnou historickou postavu, o jejímž životě toho víme velmi málo. Proto se budu zaměřovat zejména na náboženské činy, jež jsou s Mojžíšem spojovány, a pokusím se hledat jejich prameny v egyptském náboženství, zejména v Atonismu. Jsem si vědom i té skutečnosti, že je možné, že obě tradice vznikaly nezávisle na sobě.

Zastáncem teorie o nezávislém vzniku obou tradic je Jan Assman. Podle něj události knihy Exodus vykládají spíše politickou teologii typickou pro 7. - 5. století před Kristem než politickou teologii, kterou bychom mohli datovat do doby, v níž žil Achnaton. Exodus dle něj neříká téměř nic o Ramsesovi II. a Egypt v něm působí spíše jako vzpomínková figura, možná i symbolická konstrukce.¹²⁹ Egyptský systém byl ideologickým i náboženským protikladem Izraele¹³⁰ a právě vymezením se vůči němu se mohli autoři Tanachu pokusit nastínit jádro jejich víry. Pokud by se lid, byť jen jeho část, dostal do otroctví právě v této zemi, byl by to pro něj nejhorší typ otroctví vůbec. To koresponduje s teorií o sepsání nejen Exodu, ale i velké části Tanachu, v době babylonského exilu, který se datuje právě do 7. – 5. století. Nicméně tradice se mohla po celou dobu (od 13. století) předávat ústně, neboť nebylo tlaku vyžadujícího její písemné uchování. Babylonský exil s sebou onen tlak přinesl a zaznamenání těchto událostí do písma by tak bylo formou obrany lidu v exilu před ztrátou kořenů jeho víry. Příběh o božím vítězství nad velmi mocným Egyptem tak mohl být právě tím, co dodalo lidu dostatek síly, aby exil úspěšně přečkal a uchoval si svou víru bez ohledu na to, jak velkou pravdivost v sobě příběh nesl. Je však jasné, že během let mohlo, právě díky ústnímu tradování, dojít v příběhu k určitým úpravám. Každý tradent si mohl něco přidat a nebo naopak odebrat. To jak se k nám tradice dostává dnes v sobě proto musí nutně nést prvky doby, ve které byla sepsána, jak o tom hovoří Assmann. Exodus se snaží nejen ukázat vztah Hospodina k jeho lidu, ale také zdůraznit rozdíl mezi Izraelem a Egyptem. „Ostatně vlastním záměrem Bible není vypsát události tak, jak se sebehly, ale podat určitou zvěst.“¹³¹

¹²⁹ ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická teologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*.

¹³⁰ ASSMANN, Jan. *MosestheEgyptian: thememoryof Egypt in western monotheism*. Str. 7.

¹³¹ *Výklady ke Starému Zákonu* [online]. 1. zákon, Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium. Praha: Kalich, 1991 [cit. 2017-06-13]. ISBN 80-7017-408-0. Str. 205

2.1 *Narození a dospívání*

Začátek knihy Exodus, hebrejsky *šemat*, obsahuje výčet Jákobových = Izraelových¹³² synů, kteří s ním přišli do Egypta. Tím je zároveň naznačena její návaznost na knihu Genesis, neboť ta končí smrtí Josefa v egyptské zemi a příslibem Hospodina svým synům, že budou z Egypta vyvedeni (Gn 50,24). Vypravěč nás uvede do egyptské země, kde se nachází Izraelovo potomstvo ve velkých problémech. Egypt se cítí ohrožen vzrůstajícím počtem Hebrejů¹³³ a to až do té míry, že se pokouší kontrolovat jejich natalitu (Ex 1,10), protože jeho předchozí pokus vypořádat se s nimi pomocí otrockých prací, které jim faraon přidělil, byl neúspěšný. Egyptský král se uchýlil k rozhodnutí, že každý syn, jenž se Hebrejkám narodí, má být usmrcen. Svěřil tento úkol porodním bábám. Zde se ale ukazuje moc boha Izraele, neboť porodní báby (nelze přesně říci, zda se jednalo o Egyptanky či o Hebrejky)¹³⁴, se izraelského boha velmi bály a neodvážily se potomky Hebrejů zabít. Faraon tak vzal situaci do vlastních rukou a nechal svými muži všechny syny Hebrejů házet do Nilu. Nil ztělesňoval egyptské božstvo a chlapi mohli představovat oběti určené právě tomuto božstvu. Byl řekou, na které byl život v celé zemi závislý a která byla po staletí uctívána.¹³⁵

Proč však faraon takto ostře vystupoval právě proti Hebrejům? Podle knihy Exodus byl pro krále izraelský lid něčím, co předtím neznal (Ex 1,8). Pravděpodobně to byla tedy komunita, jež původně nebyla významná, ale patrně začala získávat příznivce, rozrůstala se a mohla se tak stát pro krále nebezpečnou. Dokud panovníka neohrožovala, mohla si zachovávat velkou míru svobody jak ve svých zásadách, tak i ve

¹³² Jákob = (zachycující patu/podrážející nohy) byl přejmenován po zápase s bohem (Gn 32,25-29). Přijal jméno Izrael = Bůh zápasí. Tato událost ho pak ovlivňovala po celý život.

HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent Orion - Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-725-1.

¹³³ Prof. Heller uvádí, že se jednalo o jejich tzv. vnitřní převahu, tedy o sílu soudržnosti, pospolitosti a víry.

HELLER, Jan a Martin PRUDKÝ. *Obtížné oddily knih Mojžíšových*. Str. 137.

¹³⁴ Pokud by se jednalo o Egyptanky, které pomáhaly Izraelským ženám, byla by zde ještě více demonstrována moc boha nejen nad jeho lidem, ale i nad Egyptem. *Výklady*. Str. 207-208.

¹³⁵ JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Praha: OIKOYMENH, 2009. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-314-8. Str. 18-27.

způsobu života.¹³⁶ Její vzrůstající počet členů, nebo vliv ale přiměly panovníka k tomu, aby se pokusil vyřešit nebezpečí, které pro něj tato komunita začala představovat, neboť se obával, že v případě válečného konfliktu by se mohla postavit proti němu. Důvodem spojení událostí exodu s Ramessem II. byla zmínka z Ex 1,11. Ta uvádí, že se Hebrejové měli podílet na stavbě měst Pitom a Raamses, jež měla být, jak dokládají archeologické výzkumy, vystavěna za Ramesse II. Proto vznikly teorie, že se události exodu týkají právě tohoto panovníka. Navíc přímo ve zprávách z Ramessovy doby se objevují zmínky o tom, že na jeho stavbách pracovali otroci v těchto textech označení jako *apiru*.¹³⁷

Příběh o Mojžíšově dětství navazuje na faraonův vyhlazovací zákon. Mojžíš se narodil hebrejským rodičům z kmene Lévi (Ex 6,20), čímž je zdůrazněna jeho budoucí kněžská příslušnost i funkce. Dle nařízení faraona ho měla čekat smrt jako všechny ostatní nově narozené Izraelské chlapce. Zde opět velkou roli sehrála řeka Nil, která, ač má být egyptským božstvem, pomůže v záchraně malého chlapce. Ten se v ošatce¹³⁸ důmyslně umístěné jeho matkou v rákosí u břehu schovával až do doby, než jej našla královská dcera. Nil, ač měl být nástrojem usmrcení všech Izraelských chlapců, zde slouží jako zachránce jejich budoucího vysvoboditele. Poprvé se tady objevuje čin, ve kterém je demonstrována moc Hospodina nad bohy Egypta.

Další Mojžíšův zachránce je také spojován s Egyptem a to velmi úzce. Mojžíše našla faraonova dcera. Přijala jej jako dar od vodního božstva a nechala si jej odkojit hebrejskou kojnou, jež byla shodou okolností Mojžíšovou vlastní matkou. Manželka muže, který byl zodpovědný za vraždění hebrejských chlapců, se tak stala prostředkem záchrany budoucnosti Izraele. Ona však v dítěti nevidí nepřítele svého otce, nýbrž dar od Nilu. Opět jsme tedy svědky obrovské moci, kterou má Hospodin nad Egyptany. Vždyť sám příslušník královny rodiny se stává jeho nástrojem. Nikdo si nedovolí vztáhnout ruku na syna královské dcery, který jí byl dán božským Nilem.

¹³⁶ *Výklady*. Str. 206.

¹³⁷ *Výklady*. Str. 207.

¹³⁸ Je zde použit termín - *téba*, který se v celém Tanachu nachází jen ve dvou případech. Kromě Mojžíšovy ošatky se stejného termínu používá ještě pro Noemovu archu. Symbolizuje totiž něco, co chce Hospodin zachránit před zkázkou.

Výklady. Str. 209.

Jméno Mojžíš (= *vytahující*)¹³⁹ bylo dítěti dáno až v době, kdy bylo již odrostlé a vrácené do péče královské dcery (Ex 2,10). Až do dospělosti tedy Mojžíš žil na egyptském dvoře a jakožto syn královské dcery byl náležitě vychováván. Sk 7,22 uvádí, že byl vychován ve vší egyptské moudrosti. Můžeme tedy předpokládat, že znal Egyptskou historii a umění, dostalo se mu vzdělání v technických vědách, přírodovědě a zejména v kultické tradici. Nabízí se tedy otázka, zda se nemohl s amarnskou tradicí setkat právě ve studijních letech.

K prvnímu setkání s Hebrejci, tedy s lidem, ke kterému měl Mojžíš pokrevně patřit, dochází až v době, kdy byl Mojžíš dospělý muž. Šok, jenž při něm zažil, byl obrovský (Ex 2,11). Když Mojžíš viděl, jak jeho lid v područí Egypta trpí, cítil velkou křivdu.¹⁴⁰ Při pohledu na Egyptřana ubíjejícího příslušníka jeho lidu vzal situaci do vlastních rukou a oplatil mu stejnou mincí. Paradoxně skrze Hebreje se o této skutečnosti nejspíš dozvěděl sám faraon a následně chtěl Mojžíše potrestat smrtí. Mojžíš bez dlouhého otálení reaguje útekem z Egypta do země Midijánců. Právě události, které zde Mojžíše postihly, patrně udávaly směr jeho budoucím činům, neboť v této zemi na Mojžíše poprvé promluvil Hospodin.

2.2 *Žití s Midijánci*

Po útěku z Egypta se Mojžíš usadil v midijánské zemi¹⁴¹. V prvním setkání s příslušníky tohoto kmene můžeme vidět některé obdobné rysy jako při setkání s Hebrejci v Ex 2,11-13. Opět totiž viděl, jak se děje bezpráví a zasáhl proti němu. Tentokrát se jednalo o pomoc dcerám midijánského kněze Jitra či Reúela.¹⁴² Odměnou pro statečného

¹³⁹ Mojžíš hebrejsky מֹשֶׁה patrně pochází z egyptského *mesu* = syn některého boha. Podobně tomu mohlo být i v případě Árona a předpokládá se, že v souvislosti s Hospodinem jméno tohoto neurčeného egyptského boha postupně vymizelo.

HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Str. 41.

¹⁴⁰ Mojžíš patrně věděl, že je Hebrej, neboť nebyl až tak malý v době, ve které se vrátil do péče faraonovy dcery. Je však zajímavé, že mu toto jednání Egypta vůči Hebrejům způsobilo tak obrovský šok. Jak je možné, že se s tímto nesetkal už během dospívání? Možná si na tuto skutečnost, jež měla být aktuální již během jeho dětství, nevzpomínal.

¹⁴¹ Midijánci byl Izraelcům příbuzný kmen. Jednalo se o pospolitost spojenou s Abrahamem prostřednictvím syna jeho ženy Ketúry.

DOUGLAS, J. D. *Nový biblický slovník*. Str. 613-614.

¹⁴² Výskyt dvou jmen pro tuto postavu nasvědčuje existenci dvou tradic, které se staly základem pro

zachránce pak byla hostina u otce dívek. Zajímavé je, že dívky Mojžíše nazývaly Egyptanem (Ex 2,19). Mojžíš tedy pravděpodobně na první pohled připomínal Egyptana a nikoliv Hebreje a nejspíš se podle toho i choval. Otázkou však zůstává, z jakého důvodu Mojžíš zasáhl. V Egyptě bývá nejčastějším odůvodněním Mojžíšova činu to, že se příkoří dělo příslušníkovi jeho národa. Midijánky však k jeho národu nepatřily. Mojžíš jim přesto pomohl. Byla tedy skutečným důvodem Mojžíšova zásahu v Egyptě příslušnost zabíjeného muže k hebrejskému lidu, nebo by se Mojžíš zachoval stejně ať už by se jednalo o kohokoliv? Svým způsobem nám Mojžíše jako osobu, která pomáhá lidem, charakterizuje i překlad jeho jména tedy *vytahující*. Mojžíš sám byl sice vytažen z řeky, ale také vytáhl z problémů ony dívky a později také hebrejský lid z Egypta. V neposlední řadě to byl také on, kdo prosil Hospodina ve jménu faraona, aby ukončil pustošení Egypta ranami popsány v Ex 7-13.

Mojžíš se u Midijánců usadil.¹⁴³ Vzal si za ženu Siporu, dceru zmíněného kněze. S tou měl syna jménem Geršom¹⁴⁴ a vedl v Midijánu poklidný život. Totéž se ovšem nedalo říci o Izraelcích v Egyptě, jejichž úpěnlivé volání (Ex 2,23-24) vedlo až k tomu, že jejich bůh zasáhl a rozhodl se povolát Mojžíše, aby je z jejich utrpení vyvedl.¹⁴⁵ Hospodin zde aktivně jedná na prosby svého lidu. Oproti tomu v Amarně se museli lidé modlit k panovníkovi a až on mohl směřovat své prosby k bohu.

Mojžíš se dostává do největší blízkosti k Hospodinu ze všech postav Starého zákona. Toto je zřetelné ze setkání u hořícího keře. Jedna z prvních informací, co se Mojžíšovi dostává, je charakteristika Hospodina (Ex 3,6), jenž k němu mluví, a následuje určitá formulace Hospodinova jména (Ex 3,14). Tetragram יהוה není jménem jako takovým.¹⁴⁶ Je částečnou charakteristikou Hospodina, vyjadřuje jeho podstatu a předkládá nám nekonečnost jeho bytí.¹⁴⁷ Není to jméno, co se dávalo tradičním bohům a

vznik tohoto příběhu či možnost, že Jitro byl jakýsi titul. *Výklady*. Str. 212.

¹⁴³ Dnes je známá teorie, že právě u Midijánců se Mojžíš poprvé setkal s božstvem svým charakterem podobným Hospodinu. Tuto myšlenku zastává například B. Hrozný. *Výklady*. Str. 216.

¹⁴⁴ V překladu Hostem tam. Na znamení, že Mojžíš byl pouhým hostem u Midijánců a nevnímal to tam jako domov. *Výklady*. Str. 212.

¹⁴⁵ Příznivou okolností byla také smrt egyptského faraona, který odsoudil Mojžíše k smrti. (Ex 4,19)

¹⁴⁶ DEURLOO, Karel. *Exodus a exil: malá biblická teologie*. I. Benešov: Eman, 2007. Bibliotheca bohémica batavica. ISBN 80-86211-55-X. Str. 20-22.

¹⁴⁷ *Výklady*. Str. 215.

keré by ho tak stavělo na stejnou úroveň jako jiné bohy. Toto jméno již svým charakterem staví Hospodina nad ostatní bohy. Hospodin není pojmenován konkrétním jménem v celém SZ. Zde můžeme pozorovat další rozpor proti atonismu, neboť Aton je znám pod konkrétním jménem již od počátku reforem.¹⁴⁸

Mojžíš dostane od Hospodina úkol, jehož se však zalekne. Ani ujištění Hospodina, že bude stát při něm, a následná předpověď z Ex 3,12, ohledně služby lidu právě na této hoře,¹⁴⁹ Mojžíše nepřesvědčí, aby bez dalšího váhání začal plnit své poslání. Podobně jako později Saul (1S 9,21) se zdráhá ujmout svého úkolu. Mojžíšovy námitky však nenesou charakter výmluvy. Mojžíš jen konstatuje skutečnost, že sám sebe zná a nemá o sobě iluze.¹⁵⁰ Hospodin však jeho námitky nebere v úvahu a svěří tak úkol do rukou člověka, který „nemá sebevědomí, má nedostatky a je malomyslný.“¹⁵¹

Aby lid snáze Mojžíše přijal, obdařil jej Hospodin dalšími schopnosti. Jeho hůl se měnila v hada. Pokud přiložil ruku na hrud', vypadala jako ruka malomocného. Třetí schopností bylo proměnit vodu v krev. Tato znamení měla sloužit jako důkaz Izraelcům, že Hospodin vybavil Mojžíše jedinečnou mocí a že je prostředníkem v plnění jeho plánů.¹⁵²

Mojžíš se považoval za člověka, který není dobrým řečníkem (Ex 4,10). To je velmi pozoruhodné, neboť jako někdo, kdo měl být vychováván na egyptském dvoře, by měl mít tyto dovednosti velmi dobře osvojené. Nejčastěji se toto interpretuje nikoliv jako nedostatek Mojžíšova vzdělání, ale spíše jako obava, že nebude schopen přijímat a zároveň tlumočit Hospodinovo slovo.¹⁵³ Hospodin dal Mojžíšovi jako mluvčího jeho vlastního bratra Árona¹⁵⁴, který byl Hebrej. Napadá mě však i jiné vysvětlení. Nemohla

¹⁴⁸ Zajímavé však je, že v celém Achnatonově Hymnu na Atona (v překladu Břetislava Vachalyviz. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 142-145.), není ani jedinkrát zmíněno Atonovo jméno.

¹⁴⁹ Zde ve smyslu Choreb = Sínaj. *Výklady*. Str. 215.

Právě zde proběhne uzavření smlouvy mezi Hospodinem a jeho lidem (Ex 19).

¹⁵⁰ Achnaton byl v tomto ohledu již od svého mládí úplným opakem.

¹⁵¹ BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Praha: SGS, 2003. ISBN 80-239-1635-1. Str. 9.

¹⁵² *Výklady*. Str. 217.

¹⁵³ *Výklady*. Str. 218.

¹⁵⁴ Áron hebrejsky אֲרֹן pravděpodobně původně nebylo jméno, ale velekněžský titul.

HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*.

zde být určitá jazyková bariéra? Mojžíš byl vychován mezi nejvýše postavenými lidmi a Hebrejové, kteří byli otroky, mu nemuseli rozumět a chápat ho. Proto zde byl Áron, jenž jim rozuměl a věděl, jak s nimi má jednat. Hospodin Mojžíše upozorňuje, že jeho cesta nebude lehká, neboť on sám zařídí, aby faraon odchod neumožnil bez příkras (Ex 3,19; 4,21). Kdyby to tak totiž učinil, nebylo by možné demonstrovat moc Hospodina nad Egyptem a jeho bohy. Na tuto informaci Mojžíš však na určitou dobu zapomene a když jeho první rozhovor s faraonem skončí zhoršením životních podmínek jeho lidu, naplní Mojžíše obavy a nejistota. Hospodin mu však připomíná svá slova a znovu ho ujistí v jeho poslání, Mojžíš ho tak opět přijme, i když znovu projeví neochotu se tohoto úkolu ujmout.¹⁵⁵

2.3 *Střet bohů*

Hospodin nechtěl, aby faraon Hebreje nechal odejít jen tak bez odporu, což potvrzuje informace v Ex 7,13, kde Hospodin zatvrdil faraonovo srdce. Důvodem tohoto Hospodinova činu mohla být demonstrace jeho převahy nad jednotlivými egyptskými bohy,¹⁵⁶ ale i nad samotným faraonem, jenž sám byl božskou bytostí. Z historického hlediska může být další z důvodů, proč faraon nechtěl, aby Hebrejové odešli z Egypta, v jejich pracovní zdatnosti (Ex 1,7). Navíc jich údajně bylo mnoho (Ex 1,7). Propuštění kvalitní a početné pracovní síly by pak mohlo oslabit egyptskou říši a tomu chtěl faraon přirozeně zabránit. V příběhu je po celou dobu patrné, že Hospodin nic nenechává náhodě, vše je pevně v jeho rukou a to včetně Mojžíše i Árona. Mojžíšovým úkolem je řídit se Hospodinovým vedením, protože Hospodin ví, co nastane. Vždyť před každou ranou Hospodin Mojžíšovi svěčuje, co se bude dít.¹⁵⁷

Když Mojžíš s Áronem žádali faraona, aby je nechal odejít z egyptské země, požadoval faraon důkaz o moci jejich boha. Ostatně i tak to předznamenal Hospodin (Ex 7,9). Důsledkem toho dochází k prvnímu střetu bohů Egypta s Hospodinem, či Mojžíše a Árona s faraonovými mudrci a čaroději. Jednou je vykonavatelem Hospodinovy moci Áron a podruhé zase Mojžíš, neboť hůl, jejíž pomocí bývají

¹⁵⁵ *Výklady*. Str. 223.

¹⁵⁶ Například nad Nílem v první ráně viz. BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Praha: SGS, 2003. ISBN 80-239-1635-1. Str. 15.

¹⁵⁷ BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Praha: SGS, 2003. ISBN 80-239-1635-1. Str. 11.

jednotlivé události vyvolávány, jednou drží v ruce Mojžíš a jindy zase Áron.¹⁵⁸ Na výsledném efektu to však nic nemění. Áron pomocí hole vyvolá na Hospodinův rozkaz draka.¹⁵⁹ Egypťští mudrci a čarodějové to napodobí, avšak Hospodin zde ukáže svou jasnou převahu. Áronova hůl pohltí jejich hole a faraonovi se tak dostane prvního důkazu o tom, že jeho bohové jsou slabší než Hospodin. Nic to však nezměnilo na tom, že faraonovo srdce bylo zatvrzelé a nemohl, a možná ani nechtěl, pustit Hebrejce ze své země. Mojžíš bude u velké části ran sloužit jako „posel“ Hospodinův a bude oznamovat jeho záměry. Áron je často, ale ne vždy, vykonavatelem Hospodinova poselství. Velká míra důležitosti obou postav je ještě podtržena v Ex 6,16-27, kde nalezneme Áronův a Mojžíšův rodokmen. Ten zde slouží jako prvek potvrzující legitimitu obou mužů jakožto vůdčích postav Izraele.¹⁶⁰ Stejně tak Achnaton byl legitimním vůdcem Egypta, avšak charakter jeho odchodu do nového města byl oproti Exodu velmi odlišný.

Další střetnutí Mojžíše a faraona je již první z egyptských ran. Hospodin posílá Mojžíše, aby za časného jitra přišel k Nilu a stoupl si na jeho břeh (Ex 7,15). Hebrejský termín *ḥayy*, který je obvykle překládán právě jako břeh, však mnohdy nese význam ret. Pakliže má Nil ret, je vnímán jako bytost. Představitelem Nilu je bůh Hapi – živá podoba Ptaha, jehož chrámem je Nil. Tím, že si Mojžíš stoupne právě na ret Nilu, znemožní mu mluvit, ale on sám mluvit může. Hospodin dává najevo svou moc nad tímto bohem a proměněním vodstva v krev¹⁶¹ tak symbolicky tohoto boha poráží. Podobně jsou poráženi či Hospodinovou mocí ovládnuti i další egyptští bohové nebo božské mocnosti v jednotlivých ranách.¹⁶² Časné jitro je spojováno s obdobím, ve kterém jsou v Egyptě zahajovány kultické obřady. S touto denní dobou je spojována i většina z následujících ran. Stejně tak v achnatonovském náboženství bylo ráno

¹⁵⁸ Existují dokonce teorie, že každý z bratrů měl svou vlastní hůl. *Výklady*. Str. 226.

¹⁵⁹ Nejspíše se nejednalo o draka v tom slova smyslu, jak ho vnímáme dnes. Vyvolána byla mýtická bytost, která představovala všechny protináboženské mocnosti. To, že Hospodin měl moc i nad takto silným démonem, opět posiluje jeho moc nad Egyptem a jeho božstvy. *Výklady*. Str. 226.

¹⁶⁰ BER, Viktor. *Vyprávění a právo v knize Exodus*. Jihlava: Mlýn, 2009. ISBN 978-80-86498-35-5. Str. 70.

¹⁶¹ Objevují se snahy tento úkaz vysvětlovat jako přirozený jev, neboť vody Nilu se každoročně zbarvují do červena díky velkému množství rudé prsti v rovníkových oblastech.

DEVER, William G. *Kdo byli první Izraelci a odkud přišli?*. Str. 28.

¹⁶² BENEŠ, Jiří. *V moci Slova..* Str. 14-55.

nejdůležitější denní dobou. Každé ráno totiž vycházelo slunce - symbol života a boha Atona.¹⁶³ Rány zasahují postupně všechny mocnosti v Egyptě od nejnižší až po ty nejvyšší, jakou je v Egyptě již od počátku slunce. Zatmění slunce opravdu silně zasáhne i samotného faraona a to snad ještě více než pobytí prvorozených. Proto můžeme tyto texty vnímat charakterově jako protináboženské.¹⁶⁴ Pisatel textu se v nich snaží vymezit proti Egyptu a jeho náboženskému systému.

Zdrojem druhé pohromy se opět stala egyptská životodárná řeka. Je zajímavé, že faraon nežádá o pomoc před žábami své věštky,¹⁶⁵ ale přímo Mojžíše, aby se za něj modlil a obětoval Hospodinu. Žába je v egyptské mytologii spojována s bohyní Heketou. Je jejím posvátným zvířetem a jejich nekontrolované množení je důkazem toho, že vládu nad žábami již nemá ona ale Hospodin.¹⁶⁶ Mojžíš tedy pronese přímluvnou modlitbu a zachraňuje Egypt od této rány. Faraon však stále pokládá Hospodina za boha, jehož moc je omezena pouze na určitý čas, situaci nebo oblast, jako tomu bylo typické u většiny Egyptských bohů.¹⁶⁷

Další dvě rány se týkají hmyzu. Při druhé z nich (mouchy) je Mojžíš opět žádán, aby Egypt zachránil. Dobytčí mor, který postihl egyptská stáda, byl již pátou krutou zkouškou pro faraona a jeho lid. V této ráně je zdůrazněno oddělení Izraele od Egypta¹⁶⁸, neboť stáda Izraelců nebyla zasažena (Ex 9,4). Toto oddělení bylo již naznačené při předchozí ráně, kde bylo řečeno, že mouchami nebudou zasažena místa, kde žijí Hebrejci (Ex 8,17). Po dobytčím moru následovaly vředy.¹⁶⁹ Tato rána již

¹⁶³ Viz. *Velký chvalozpěv na Atona* – překlad Břetislava Vachaly in REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 145.

¹⁶⁴ BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Str. 14.

¹⁶⁵ Do této doby se jim dařilo Mojžíšovy a Áronovy činy napodobovat. Při třetí ráně jsou faraonovi věštki již bezradní a při dalších už se ani neobjevují na scéně, či jsou ranou sami zasaženi. (Ex 9,11)

¹⁶⁶ BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Str. 21.

¹⁶⁷ *Výklady*. Str. 229.

¹⁶⁸ Hospodin zde učiní svůj lid odlišným, čímž dává najevo svou ochrannou ruku nad svým lidem. BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Praha: SGS, 2003. ISBN 80-239-1635-1. Str. 36.

¹⁶⁹ Stejně jako u dobytčího moru bývá i v případě vředů, které byly další z deseti ran, hledáno vysvětlení v souvislosti s přemnožením hmyzu, který roznášel nemoci, tedy jako přirozený jev. *Výklady*. Str. 233.

nebyla předem ohlášena a zasáhla i faraonovi věštec (Ex 9,11), což podtrhuje jejich podřízenost Hospodinu.¹⁷⁰

V následujících dvou ranách, tedy v krupobití a kobyilkách, je dále eskalována svrchovanost Hospodina nad Egyptem. Tyto rány, ač se na první pohled mohou zdát méně škodlivé pro lid, zasáhly faraona přímo do srdce (Ex 9,14). Patrně je zde zdůrazněna egyptská touha po materialismu a to, že tyto rány zasáhly hmotné statky, tuto teorii podporuje.¹⁷¹ Navíc opět můžeme zmínit skutečnost, že byla znovu poražena nejen životodárná moc Nilu, ale i celé egyptské přírody. Faraon opět prosí Mojžíše o pomoc, přiznává svůj hřích a rána končí. Avšak jeho srdce je stále Hospodinem zatvrzelé (Ex 10,1) a tak je na něj uvalena další rána – kobylinky. Při oznámení této pohromy je již zřetelná nejistota lidu, který se sám ptá faraona¹⁷², proč Hebrejce nepustí, aby se vyhnuli dalším katastrofám (Ex 10,7). Sami čarodějové oznámí svému pánu, že Egypt je zničen. Nikoliv ekonomicky či vojensky, ale nábožensky. Příběh tak slouží jako varování pro Izrael v případě, že by jej napadlo vrátit se k egyptské tradici.¹⁷³ Faraon vyslechl prosbu svého lidu a nechal si předvolat Mojžíše a Árona, aby se jich zeptal, kdo všechno má s nimi Egypt opustit. Když mu řekli, že úplně celé jejich pokolení, faraon opět vše zamítl a kobylinky požraly veškerou zbývající úrodu v zemi. Ránu ukončí opět Mojžíš na žádost faraona.

Předposlední rána, temnota, bývá vysvětlována jako přírodní jev, k němuž v Egyptě čas od času dochází.¹⁷⁴ Avšak Starý Zákon v ní vidí zásah Hospodinův. Právě v této ráně můžeme sledovat akt, jenž je pro tuto práci důležitý. Bylo zasaženo slunce, které představoval v době Achnatona Aton. Hospodin zde vystupuje jako vládce světla i tmy. Oproti tomu Aton během noci „odpočívá na obzoru“ a ustupuje do pozadí.¹⁷⁵ Zde popsané vítězství Hospodina nad sluncem či slunečním bohem logicky odporuje teorii považující Mojžíše a Achnatona za jednu a tutéž osobu. Důležitost slunečního boha

¹⁷⁰ BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Praha: SGS, 2003. ISBN 80-239-1635-1. Str. 40.

¹⁷¹ *Výklady*. Str. 233-234.

¹⁷² To, že se faraonovi dvořané rozhodli vyjádřit nesouhlas se svým vládcem, je velmi neobvyklé a naznačuje to, že se více obávají Mojžíše než svého krále. *Výklady*. Str. 236.

¹⁷³ BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Praha: SGS, 2003. ISBN 80-239-1635-1. Str. 44.

¹⁷⁴ *Výklady*. Str. 237.

¹⁷⁵ *Velký chvalo zpěv na Atona* – překlad Břetislava Vachaly in REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 142.

vnímal i sám faraon, neboť temnota hluboce zasáhla i jeho a to až do té míry, že byl ochoten Izraelce pustit. Avšak žádal po nich, aby v Egyptě nechali svá stáda (Ex 10,25). Patrně předpokládal, že Izraelci jsou na svých stádech závislí a budou nuceni vrátit se do Egypta. Mojžíš ale jeho žádosti nevyhoví (Ex 10,26). To faraona velmi rozčílí, vyhodí Mojžíše ze svého paláce a upozorní ho, že pokud mu ještě přijde na oči, zabije ho (Ex 10,28). Je zajímavé, že to dosud faraona nenapadlo. Pokud by nechal Mojžíše zabít již po první ráně, mohl se tak zbavit všech problémů, které mu tento muž přinesl. Hospodin by však tento čin patrně nedopustil.

Nejstrašnější rána, která přiměla panovníka, aby se podřídil všem Mojžíšovým požadavkům, měla teprve nastat. Pobyť prvorozených. Tuto událost si Židé dodnes připomínají jako jeden z nejdůležitějších svátků zvaný Pesach.¹⁷⁶ Mojžíš ohlašuje lidu, co bude následný Hospodinův čin obnášet. Dozvěděl se to i faraon, ale ani tato hrozba jej neovlivnila. Mojžíš zde poprvé dává najevo svou autoritu a moc (Ex 11,8-10). Možná teprve nyní si je Mojžíš sám sebou jistý a předchozí rány tak měly dodat odvalu nejen Izraelcům, ale i jemu samotnému. Příchodu smrti prvorozených předchází kapitoly týkající se hodu beránka¹⁷⁷ a způsobu, jak tento svátek slavit. Pesach, o kterém je zde řeč, se podobným způsobem slaví dodnes.¹⁷⁸ Vykonavatelem rány je Hospodin sám (Ex 12,29)¹⁷⁹. Pobití prvorozených se setkalo s velmi rychlou reakcí i u samotného faraona. Ten si nechal Mojžíše a Árona zavolat a vyhostil je z Egypta ještě té noci (Ex 12,31). Je zajímavé, že faraon sám při této ráně nezemřel, neboť pokud bylo pobyto vše prvorozené, neměl zemřít i on? Nebyl snad také prvorozený, jak se to dá u krále Egypta předpokládat?

¹⁷⁶ Podrobněji o tomto svátku: NOSEK, Bedřich a Pavla DAMOHORSKÁ. *Židovské tradice a zvyky*.

¹⁷⁷ Podrobněji. HELLER, Jan a Martin PRUDKÝ. *Obtížné oddíly knih Mojžíšových*. Str. 135-140.

¹⁷⁸ Pokusit se nalézt, do jaké míry tento svátek vychází z egyptského vzoru, by jistě bylo velmi zajímavé. Také názory Talmudu na téma Pesachu stojí za detailnější rozbor, to by však již bylo nad rámec této práce. Je to pro mě nicméně jeden z podnětů, kterému se chci v rámci bádání v této oblasti věnovat.

¹⁷⁹ Pozoruhodné na této ráně je, že na rozdíl od ran předchozích, u kterých se badatelé často pokouší nalézt logické vysvětlení v oblasti přírodních katastrof, které jsou pro danou oblast charakteristické, tak v případě pobití prvorozených žádné vysvětlení ani zdánlivě úspěšné pokusy o něj nejsou.

DEVER, William G. *Kdo byli první Izraelci a odkud přišli?*. Praha: Volvox Globator, 2010. Katarze. ISBN 978-80-7207-767-0. Str. 29.

Tanachem uváděný počet lidí, kteří opustili Egypt čítal 600 000 (Ex 12,37). Z historického hlediska je to však velmi nepravděpodobná suma.¹⁸⁰ Je zajímavé, že se k nim patrně přidali ještě další lidé s podobným smýšlením jako měli Izraelci.¹⁸¹ Číslo 430 (Ex 12,40), jež je uváděno jako počet let, které Izraelci prožili v Egyptě, je též velmi rozporuplné. Například Gn 15,16 hovoří o čtyřech generacích a doba, kterou bychom v tomto ohledu předpokládali, by byla o mnoho nižší než zmíněné číslo.¹⁸² Z Hospodinova rozhodnutí (Ex 14,4) se egyptský faraon opět vydal Izraelce pronásledovat s úmyslem vypořádat se s nimi násilím či je přivést znovu do otroctví (Ex 14,5). Faraonovo jednání nebylo zcela nelogické, neboť nechtěl přijít o takové množství otroků.

Lid se dozví, že se za ním faraon vypravil, bojí se. Chce se vrátit do Egypta, a dokonce se zlobí na Mojžíše (Ex 14,11). Pravděpodobně si stále nejsou jisti ve svém bohu. Mojžíš je však ujišťuje, že jim Hospodin pomůže. Tak se skutečně stane a Hospodin uštědří Egyptu poslední ránu. Mojžíš rozdělil svou holí vody. Hospodin zatvrdil srdce Egyptanů, kteří se bezhlavě hnali za Hebrejci (Ex 14,23). Když všichni Hebrejci prošli, Mojžíš na Hospodinův pokyn vztáhl ruku nad vodu, a ta zatopila egyptskou armádu spolu s faraonem, takže nikdo z nich nezůstal naživu (Ex 14,28). Izraelci viděli mrtvé Egyptany a konečně si uvědomili obrovskou moc Hospodina a jeho prostředníka Mojžíše (Ex 14,31).

K činu Mojžíšova otevření vod stojí za zmínku egyptský text nacházející se v díle zvaném *Papyrus Westcar* pocházející z 17./16. století před Kristem, kde můžeme nalézt vyprávění o egyptských kouzelnících, kteří vystupovali před králi Staré říše. Kromě jiných činů, jež jsou v papyru popsány, je příhodné zmínit zejména kouzelníka, jenž údajně dokázal otevřít jezero tak, že jednu polovinu vody položil na druhou, aby mohl nalézt ztracený šperk.¹⁸³ Exodus mluví o některých Hospodinových činech, které byli schopni faraonovi věštcí napodobit a o tom, že Mojžíš byl vychováván na

¹⁸⁰ Po průchodu takové masy lidí by pravděpodobně zůstaly stopy a patrně bychom našli zmínku v Egyptských záznamech. Ale ani jednoho se nám nedostává.

¹⁸¹ *Výklady*. Str. 243.

¹⁸² *Výklady*. Str. 243.

¹⁸³ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 190.

Egyptském dvoře a to i v oblasti kultické.¹⁸⁴ Otevírá se zde prostor pro teorii považující Mojžíše za velmi mocného mága.¹⁸⁵

Pro egyptská kouzla a magii bylo typické, že se obvykle prováděla v rámci kultu. Hovoří se zde zejména o kouzlech větších rozměrů. V Egyptě se patrně určitému způsobu čarování mohl doma věnovat téměř každý, kdo uměl číst magické texty a znal alespoň základní pravidla rituální čistoty. Mocnější a třeba i léčivá kouzla pak prováděli zejména představitelé kultu, kněží, ale také lékaři, kteří v Egyptě také obvykle působili v kultovních záležitostech. Ve starověkém Egyptě se tak setkáváme s problémem rozlišení mezi náboženstvím a magií.¹⁸⁶ Egyptští kouzelníci, jako byl například ten, který údajně otevřel jezero, byli s největší pravděpodobností vzděláni v rámci kultu, kde se těmto kouzlům naučili a pak je zneužívali pro vlastní potřebu.¹⁸⁷

Všechny rány se snaží demonstrovat Hospodinovu moc a ukazují jeho nadvládu i nad takovou mocností, jakou byl Egypt, a dokonce i nad faraonem. Je zajímavé, že vypravěč se opravdu horlivě snaží ukázat rozdíly Izraelského a egyptského náboženství. Je také zřejmá určitá vypravěčova znalost egyptských božstev, neboť velmi pozoruhodně demonstruje jejich selhání v konfrontaci s Hospodinem. Proč ale zvolil vypravěč právě Egypt jako nejlepší příklad mocnosti, na níž mohl demonstrovat kultické rozdíly obou náboženství? Ostatně i v událostech následujících se bude Izrael snažit zcela oprostít od egyptských vlivů. Cílem tohoto rozboru Egyptských ran bylo hlavně ukázat, jakým způsobem se judaismus ve svých počátcích vymezoval proti Egyptu a zmínit rozdíly v jednotlivých aspektech moci Hospodina - Atona a také v jednání a charakteru Mojžíše a Achnatona.

2.4 Uzavření smlouvy a upevnění Hospodinova kultu

Po vysvobození z područí Egypta se izraelský lid nachází na poušti a putuje pod vedením Mojžíše do země, jež mu byla Hospodinem slíbena. Jejich bůh se o ně během pobytu na poušti stará, dává jim manu k jídlu a skrze Mojžíše vytváří vodu. Pro tuto práci však detailnější rozbor období, kdy pobýval izraelský lid v poušti, není

¹⁸⁴ ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in western monotheism*. Str. 94.

¹⁸⁵ Židovská mystika považuje Mojžíše za největšího mystika v historii.

SADEK, Vladimír. *Židovská mystika*. 2., uprav. vyd. Praha: Agite/Fra, 2009. ISBN 978-80-86603-91-9.

¹⁸⁶ ASSMANN, Jan. *From Akhenaten to Moses: ancient Egypt and religious change*. Str. 8.

¹⁸⁷ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Str. 189-191.

směrodatný. Přesunu se tedy přímo k další návštěvě Mojžíše na hoře Sinaj, které předchází návštěva Jitra a kmene Midijánců. Právě to, že Mojžíš opět navštívil svého tchána potom, co vykonal své poslání v Egyptě, může podpořit teorii, že právě Midijánci hráli určitou roli v utváření Mojžíšova náboženství. Neboť po tomto setkání se znovu dostává na horu Sinaj, kde uzavře smlouvu mezi Hospodinem, jeho lidem a přinese desky zákona.

Charakter smlouvy, jenž na Sinaji uzavřel bůh s Izraelem, někteří badatelé vnímají jako právní, či dokonce politický akt.¹⁸⁸ Hospodin se dostává do královské role¹⁸⁹ ve vztahu vůči Izraeli. Tento vztah byl porušen až za krále Saula, v jehož době končilo období soudců a začalo, z vůle lidu nikoliv jejich boha, období vlády králů.¹⁹⁰ Nad Izraelem od té doby nekraloval přímo jejich bůh, nýbrž lidský král. V Egyptě byl také bůh někdy označován jako král, nikoliv však ve vztahu k lidem, ale ve vztahu k ostatním bohům. Například Amon-Re nezřídka nese označení krále bohů.¹⁹¹ Amon-Re je vnímán jako hlava panteonu, avšak královská moc nad lidmi patří panovníkovi. Achnaton však osobitým způsobem sám sebe ztotožnil s bohem, v jeho případě tedy došlo ke zvláštnímu typu splynutí božské a královské moci.

Poslední mezní událostí, kterou Izrael v Tanachu patrně završil své oddělení od egyptského lidu, byl příběh zlatého telete. Mojžíš, byl během této události již dlouhou dobu vzdálen od své komunity, následkem čehož jí mohl být pokládán za mrtvého. Lid byl zmaten a nevěděl, co si počne (Ex 32,1). Reagoval, možná díky vlivu egyptské tradice, kde bylo obvyklou praxí zpodobňovat bohy, tím, že požadoval po Áronovi vytvoření sochy, která měla zpřítomňovat boha. Je zajímavé, že se na tomto činu podílel i Áron, jenž vystupoval jako Mojžíšova pravá ruka (Ex 32,2). Sám nejspíš nevěděl, čeho se tímto činem dopouští (Ex 32,21-25).

¹⁸⁸ Např. Viktor Ber: BER, Viktor. *Vyprávění a právo v knize Exodus*. Jihlava: Mlín, 2009., podobně ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 269.

¹⁸⁹ Podrobněji o fenoménu smlouvy mezi králem a jeho lidem ve vztahu k Egyptu ale i Izraeli hovoří ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 51-68.

¹⁹⁰ BUREŠ, Jiří. *Král Saul* [online]. 2015 [cit. 2018-06-12]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/153849>. Vedoucí práce Jiří Beneš

¹⁹¹ Období Nové říše.

Mojžíš i Hospodin vnímá počínání Árona a lidu jako velký hřích.¹⁹² Mojžíš zde již jedná velmi sebevědomě, což nám dokazuje, že si je již jistý v Hospodinu i sám v sobě. Reagoval roztavením telete, jeho rozdrčením na prach a následně jej dal k požití Hebrejcům. To pak podle některých badatelů mělo docílit symbolického umrtvení Egyptřana v jejich nitru.¹⁹³ V Egyptě značilo zobrazení bohů předpoklad jejich nepřítomnosti. Bohové byli ve skrytu a daleko, proto byli zpřítomněni pomocí kultovních obrazů. Rozbití těchto vyobrazení bylo pokládáno za stažení bohů ze světa. U Achnatona byl bůh blízký i vzdálený zároveň. Jím pronásledovaný Amon měl být všudypřítomný v srdci každého, kdo si tak zvolil. V tomto ohledu by tak Hospodin byl spíše podoben Amonovi než Atonovi.

V kontextu událostí týkajících se této návštěvy Sinaje by jistě bylo zajímavé prozkoumat spojitost zákonů, které přináší Ex 20-23, se zákony egyptské země, či porovnat strukturu stavby Atonových chrámů se směrnicemi pro budování svatyně a oltářů v Ex 25-27. Stejně tak porovnání Šalamonova chrámu s Atonovým chrámem v Amarně by mohlo přinést zajímavé výsledky. To už bych však přesahoval možnosti této práce.

¹⁹² Nebezpečí odvrácení se od Hospodina bylo častokrát pro Starozákonní postavy velkým problémem. (Srov. Nu 14,43; Jozue 22,16)

¹⁹³ Např. ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 284.

3. ACHNATON A MOJŽÍŠ

Dosud nezodpovězenou otázkou zůstává, jakým způsobem a zda vůbec došlo ke konfrontaci Mojžíše, Achnatona a jejich tradic. Obdobím, v němž docházelo k největší konfrontaci Egypta s Izrealem, byla pravděpodobně Nová říše. Avšak ani v tomto případě neexistují dosud žádné archeologické doklady, které by to jednoznačně potvrzovaly. Názory, že Hebrejové jsou ti, o kterých se v amarnských písemnostech hovoří jako o hapiru, aperu či apiru, ukazují spíše na sociální než etnickou příslušnost takto označovaného obyvatelstva.¹⁹⁴ Proto se v této kapitole pokusím shrnout podobné rysy v přístupu k bohu v obou náboženských koncepcích s přihlédnutím k problematice historické relevance Mojžíšova příběhu a s přijetím skutečnosti, že i v případě Achnatona zůstává mnoho pramenů temných.

Dnes se v otázce vztahu těchto dvou osob objevují tři teorie. První z nich zastává názor, že Achnaton a Mojžíš byli stejnou osobou. Proti tomu však, dle mého soudu, svědčí mnoho okolností. Druhou teorií je, že se amarnské texty či ústní tradice nějakým způsobem dostaly k Mojžíšovi či osobám vystupujícím v událostech spojených s vyvedením z Egypta a inspirovaly je. Ti potom přijali za své to, co jim bylo blízké a s čím souhlasili. Dále mohli čerpat i z jiných egyptských pramenů, kterých se jim dostávalo. V určitých rysech mi totiž Hospodin připomíná i jiné bohy z egyptského panteonu, například Amona, obzvláště ve způsobu, jakým je lidem vnímán. Lid vnímal Amona jako boha osobního a uloženého v lidském srdci, jak jsem blíže rozvedl v kapitole zvané *Amon-Re*. Obdobně je totiž definován i Hospodin v Dt 6,4-9.¹⁹⁵ Mojžíš pak mohl být vůdcem této komunity. Text Exodu vznikl definitivně až v exilu. Pro podpoření této teorie by bylo nutné doložit, že exilní komunita měla k egyptským pramenům přístup a že s nimi pracovala.

Poslední je teze, kterou zastává zejména Jan Assman, jehož práce věnované tomuto tématu jsou dnes velmi významné. Tato teorie hovoří o tom, že ke splnutí těchto dvou vzpomínkových proudů došlo až během dějin a právě v dějinném běhu si mezi sebou tyto dvě tradice utvořily určitý vztah. Avšak v počátku šlo o dvě na sobě

¹⁹⁴ JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Praha: OIKOYMENH, 2009. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-314-8. Str. 73.

¹⁹⁵ Zde se nachází jeden ze základních textů židovské liturgie zvaný *Šma Jisra'el*. Podrobněji viz. DAMOHORSKÁ, Pavla. *Šma Jisra'el*. Praha: Karolinum, 2006. ISBN 80-246-1094-9.

nezávislá a zcela samostatně vznikající pojetí víry v jednoho boha. Assman zmiňuje, že Mojžíš je symbolická figura obratu v dějinách, jejíž jednotlivé činnosti charakterizují vícero dějinných období. Problém této teorie tkví v tom, jak sám Assman zmiňuje, že: „Achnatonovo amarnské náboženství nevyvolalo v Egyptě žádný hmatatelný vzpomínkový proud.“¹⁹⁶

3.1 Shodné a rozdílné rysy v jednání obou osob

V následující kapitole se pokusím shrnout některé rysy chování, ve kterých vidím podobné, nebo naopak rozdílné vystupování u Mojžíše a Achnatona. První z těchto rysů je rozhodnost. Na jedné straně zde máme egyptského panovníka, který si je vědom svých cílů a velmi promyšleně a sebevědomě si za nimi jde. Mnohokrát působí arogantně až bezohledně, jak nám dokládá *Amarnská korespondence*.¹⁹⁷ Ve většině pramenů je udáván jako hlavní iniciátor a organizátor reforem. Na straně druhé zde máme Mojžíše, jenž byl podle Bible vychováván v podobném prostředí. Co se týče sebevědomí a iniciativního chování, můžeme pozorovat v porovnání s Achnatonem velký rozdíl. Mojžíš mnohokrát sám o sobě pochybuje, nevěří si (Ex 3,11) a, co je důležité, vystupuje jako aktér jednotlivých událostí, ale v pozici iniciátora se objevuje Hospodin. Sebevědomí získává Mojžíš až v průběhu egyptských ran. Naopak Achnaton na konci své vlády ustupuje do pozadí a jeho místo postupně přebírá spoluvládce.

Právě ve vztahu ke společníkům, kteří byli v blízkosti obou mužů, můžeme pozorovat určité shodné aspekty. Jak už bylo několikrát zmíněno, oba dva vyrůstali v podobném prostředí. Mojžíš měl vedle sebe Árona, který mu v realizaci Hospodinových činů pomáhal.¹⁹⁸ Achnaton měl zase svou manželku Nefertiti, jež je velmi často vyobrazována po boku svého manžela. Pozoruhodné jsou, v případě Nefertiti, obzvláště vyobrazení, na nichž Nefertiti figuruje jako osoba vzývající Atona, a to bez přítomnosti faraona, kterému měla tato funkce výhradně připadat. To je

¹⁹⁶ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 273.

¹⁹⁷REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 63-64.

¹⁹⁸ S Mojžíšem byla před jeho příchodem do Egypta přítomna jeho žena Sipora, která prokázala svou věrnost Hospodinu v Ex 4,25. Stejně jako Nefertiti sloužila stejnému bohu jako její manžel. Sipora však po této události odchází zpět do své země a roli pomocníka jejího muže zastává Áron. Proto zde porovnávám Nefertiti a Árona, namísto Sipory a Nefertiti, protože právě Áron svou funkcí v určitém smyslu připomíná Nefertiti.

dokladem toho, že byla, podobně jako Áron, velmi blízko k bohu „vůdce“ svého národa a pravděpodobně tak zanechala svou stopu na manželově činnosti. Do jaké míry by však byl Achnaton svých reforem schopen i bez této ženy nelze definovat. Ale měl k ní hluboký vztah, což dokládá ve svém *Velkém chvalo zpěvu na Atona*.¹⁹⁹ V případě Mojžíše je na druhou stranu evidentní, že Áron je mu oporou, avšak pouze v případě, že jedná podle slov Hospodina a nikoliv sám za sebe jako tomu učinil v případě zlatého telete.²⁰⁰ Důležité je však říci, že v případě obou mužů byl přítomen druhý člověk, který je v jejich činnosti ovlivňoval či podporoval.

3.2 *Vnímání boha*

Velmi důležitým aspektem, v němž můžeme hledat společný základ v přístupu těchto dvou náboženských vůdců, je jejich vztah k bohu. Aton, stejně jako Hospodin, byl považován za „jediného boha,“²⁰¹ který je mocnější než všichni ostatní.²⁰² V případě Hospodina je toto demonstrováno v egyptských ranách, kde jednotlivé bohy poráží. O Atonovi se hovoří jako o bohu, jež byl přítomen, když staří bohové přestali existovat. Achnaton i Mojžíš jednájí se svým bohem přímo, ani jeden z nich nedostává informace skrze prostředníka. Jsou tak jedinými osobami, jimž se ve své době či příběhu dostávalo přímého kontaktu s bohem jejich národa. Naopak rozdíl mezi Achnatonem a Mojžíšem v tomto ohledu spočíval v možnosti přístupu k bohu, kterého se dostávalo vyznavačům obou náboženství. V případě Mojžíše se mohl lid modlit přímo k Hospodinu, naproti tomu v Atonismu to bylo možné pouze skrze prostředníka, jímž byl Achnaton. Ten byl živým představitelem boha na zemi. Mojžíš byl však také několikrát Hospodinem postaven do pozice boha, například ve svém vztahu vůči Áronovi. (Ex 4,16) Pokud by tedy vypravěč Mojžíšova příběhu čerpal inspiraci v přístupu k bohu právě u Achnatona, přijal v tomto případě za své pouze to, co bylo pro lid ještě přijatelné. Sebrání možnosti přímého kontaktu s bohem, k čemuž se uchýlil

¹⁹⁹ „A pro milovanou Velku manželku krále, Pani Obou zemí Nefernefauton Nefertiti, jež žije a je mladá na věky věků.“ Překlad Břetislava Vachalyin. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 145.

²⁰⁰ DOUGLAS, J. D. *Nový biblický slovník*. Str. 65-66.

²⁰¹ *Velký chvalo zpěv na Atona – překlad Břetislava Vachalyin*. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Str. 143.

²⁰² DAVID, A. Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. 94-98.

Achnaton, představovalo pro lid pravděpodobně až příliš razantní krok. Achnaton také velmi dbal na ikonografii a formu zobrazení Atona. Pro Mojžíše byl bůh v tomto směru spíše v abstraktním pojetí, měl být všeobsáhlý a takový, jehož podobu nemůže žádný obraz zachytit.

Hlavní rozdíl mezi pojetím boha v amarnské a mojžíšovské době tkví v tom, že Achnaton vnímal boha jako kosmické, přírodní božstvo,²⁰³ které nestanovilo žádné zákony. Naopak na boha Izraele lze nahlížet jako na politickou ideu a hnutí. V posledku nejde ani tak o jedinstvo Boha jako o vztah k tomuto Bohu. Vztah mezi Hospodinem a Izraelem je jakousi formou politického svazku²⁰⁴ potvrzeného smlouvou (například Gn 6,18. Gn 15,18) a vázaným slibem „politické“ věrnosti. Lid, který byl Hospodinem vyvolen, je takový, který se k tomuto bohu zavazuje uzavřením smlouvy a přijetím jeho zákona. V mojžíšovském příběhu tento politický motiv velmi silně vystupuje. Mojžíš je vyobrazen jako politický vůdce a zakladatel národa či jako politický teolog.²⁰⁵

Z výše uvedených rozdílů tedy soudím, že je velmi nepravděpodobné, aby tito muži byli jednou a tou samou osobou. Oba byli nepochybně ovlivněni egyptskou tradicí, okolím a výchovou. Snaha oprostit se od této tradice však byla velmi důležitým bodem, v němž se činnost obou mužů shodovala, a v konečném výsledku je náboženství obou dvou mužů protináboženstvím ve vztahu k egyptské tradici.²⁰⁶ Celý příběh egyptských ran, ale i následné kapitoly o zlatém teletu demonstrují snahu oprostit se od egyptské tradice. Achnaton se též velmi usilovně snažil zcela odtrhnout od egyptské tradice, což vidíme například v umění, založení nového města a snaze prosazovat jediného boha. Právě ve snaze odtrhnout se od Egyptské tradice tkví největší shoda v jednání obou mužů.

²⁰³Podrobněji: ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in western monotheism*. Str. 169-207.

V deváté ráně ukazuje Hospodin svou moc nad sluncem, kterou disponoval i Aton. V tomto ohledu by bylo zajímavé zkoumat solární a „přírodní“ aspekty těchto bohů, což vnímám jako další z podnětů, kterému je možné se podrobněji věnovat.

²⁰⁴Tuto teorii razí ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 269.

²⁰⁵Tak jej vykládá ASSMANN, Jan. in. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 269.

²⁰⁶ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Str. 282.

3.3 *Monoteismus?*

Při hledání kořenů monoteismu na egyptské půdě nás mnoho zpráv nasměruje k Achnatonovi. Je však v jeho případě, obdobně jako u Mojžíše, možné mluvit o monoteismu jako takovém? Jak Mojžíš, tak Achnaton bojovali proti ostatním bohům, tudíž jejich existenci nevyklučovali, jak by pro čistý monoteismus mělo být typické. V amarnském období existuje víze jediného boha navíc pouze ve vztahu Atona s královskou rodinou, neboť i ve svém hymnu Achnaton tvrdí, že kromě něj Atona nikdo nezná. Lid se modlil ke králi a jeho ženě, což bylo určitou paralelou k pojetí egyptského polytheismu.²⁰⁷ Zakázána však obdobně, jak je popsáno v mojžíšovském příběhu, byla vyobrazení posvátných zvířat či soch, ke kterým se věřící mohli obracet. Jediným prostředníkem zde byl král.

V některých egyptských textech týkajících se stvoření světa bývá tento čin stvoření připisován výhradně jednomu bohu, který je nad ostatními bohy a stará se o ně. Tento bůh stvořil i člověka, který však má svobodu ve volbě, zda bude s tímto bohem spolupracovat. Tyto texty, mezi něž patří například *Naučení pro krále Merikarea* aj., hovoří o bohu jako o jediném a hlavním bohu, ale na druhou stranu (podobně jako je tomu v judaismu) nepopírají tyto texty existenci bohů jiných. Hospodin v Exodu neříká, že není jiných bohů než jeho.²⁰⁸ Ani jedna z těchto koncepcí proto není čistě monoteistická.

Nicméně pořád zůstává aktuální skutečnost, že Atonismus bylo náboženství založené a vědomě namířené proti tradici, kterou pokládalo za herezi a lež. Obdobně tomu bylo u mojžíšovského náboženství, u buddhismu či hinduismu. Všechna tato náboženství vznikla patosem negace a snažila se legitimizovat pomocí zjevení.²⁰⁹ Obraceli se proti, ve své oblasti přirozeně vzniklým, polyteistickým kultům a odkazují člověka na transcendentní posvátno.

²⁰⁷ JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Praha: OIKOYMENH, 2009. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-314-8. Str. 274.

²⁰⁸ Více viz. ASSMANN, Jan. *From Akhenaten to Moses: ancient Egypt and religious change*. Str. 49.

²⁰⁹ ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Praha: Oikoymenh, 2002. Str. 238.

ZÁVĚR

Hledat inspiraci Mojžíšova „jahvismu“ pouze v Achnatonovi a v žádných jiných sférách, ať už v rámci egyptské či jiné civilizace, dle mého soudu není pro výzkum dostatečné. V mnoha aspektech egyptské civilizace jsem narazil na jevy, jež jsou Mojžíšovu jednání i přístupu k bohu velmi blízké. V určitých stránkách je Achnatonův bůh podobný Mojžíšovu Hospodinu, avšak v mnoha z nich je od něj odlišný. Charakterové vlastnosti obou mužů vnímám jako z větší části odlišné. Přikláním se proto k názoru, že Mojžíš a Achnaton nebyli jedna a tatáž osoba. Mojžíš mohl být fiktivní osobou, kterou vytvořil pisatel knihy Exodus. Důvodem mu pro to mohla být snaha definovat vlastnosti Hospodina, ukázat čeho je člověk, jenž se řídí Hospodinovými pokyny, schopen dosáhnout a dodat tak svému čtenáři vnitřní sílu v době, jež si to žádala. Sám pisatel však dle mého soudu popisuje tradici, co se dostala do konfrontace s egyptskou tradicí, jež zahrnovala i určité aspekty Atonismu. O tomto podává svědectví snaha autora Exodusu se právě vůči Egyptu vymezovat a vymanit se z jeho vlivu. V tom se ostatně Mojžíš s Achnatonem shoduje.

V případě přistoupení na možnost, že Mojžíš skutečně existoval, byl tento muž dle mého názoru někým, kdo znal egyptskou civilizaci, kulturu a obzvláště náboženské systémy. Mohl to být například velekněz, či jiný vysoký představitel kultu některého z egyptských bohů, třeba přímo Atona v některém z jeho chrámů, jež po určitou dobu fungovaly ještě po pádu Amarny. To by vysvětlovalo i jeho magické dovednosti, které byly v Egyptě právě v rámci kultu rozvíjeny. Když měly být zrušeny i tyto zbývající chrámy, mohl Mojžíš vzít své věrné a opustit Egypt, což mohlo být, možná i náhodně, doprovázeno událostmi podobného charakteru, které známe z knihy Exodus.

Musím však zmínit skutečnost, že některým pramenům, literatuře a podnětům nebylo možné se v rámci této diplomové práce, z časových ale i rozsahových důvodů, detailněji věnovat. Mohlo tak dojít k opominutí některé, pro tuto otázku užitečné, informace. Na některé z nich jsem ve své práci již upozornil. Musím zde však zmínit zejména dílo Jana Assmanna, které považuji za velmi důležité podrobněji prostudovat. Názor, který v otázce Mojžíše zastávám nyní, tak může být v průběhu mého dalšího studia přehodnocen. Věřím, že tato práce mi poskytne určitý základ, na němž budu moci své další studium Achnatona a Mojžíše dále rozvíjet.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Prameny:

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona /včetně deuterokanonických knih/. 2. vyd. Praha: Zvon, 1991.

Kittel, Rudolf. *Biblia Hebraica: Tora, Nebi'im ve-Ketubim*. 9. editioemendata (upravené vydání, bez tiskařských chyb). Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt, 1954, liii, 1434 s.

Velký chvalozpěv na Atona, překlad Břetislava Vachaly in. REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Praha: Paseka, 2003. ISBN 80-7185-630-4. str. 142-145.

Sekundární literatura:

ASSMANN, Jan. *Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace*. Praha: Oikoymenh, 2002. Oikúmené (Oikoymenh). ISBN 80-7298-052-1.

ASSMANN, Jan. *From Akhenaten to Moses: ancient Egypt and religious change*. Cairo: The American University in Cairo Press, 2014. ISBN 978-977-416-631-0.

ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in western monotheism*. 2nd print., 1st pbk. ed. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1998. ISBN 0-674-58738-3.

ASSMANN, Jan. *Panství a spása: politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Praha: OIKOYMENH, 2012. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-432-9.

BÁRTA, Miroslav a Martin KOVÁŘ. *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur : minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*. Praha: Academia, 2011. ISBN 978-80-200-2036-9.

BENEŠ, Jiří. *V moci Slova*. Praha: SGS, 2003. ISBN 80-239-1635-1.

BER, Viktor. *Vyprávění a právo v knize Exodus*. Jihlava: Mlín, 2009. ISBN 978-80-86498-35-5.

BIČ, Miloš. *V zemi sfing a pyramid: od faraónů k prorokovi*. Praha: ISE, 1993. Oikúmené.

DAMOHORSKÁ, Pavla. *Šma Jisra'el*. Praha: Karolinum, 2006. ISBN 80-246-1094-9.

DAVID, A. Rosalie. *Náboženství a magie starověkého Egypta*. Praha: BB art, 2006. ISBN 80-7341-698-0.

DEURLOO, Karel. *Exodus a exil: malá biblická teologie*. I. Benešov: Eman, 2007. Bibliotecabohemicabatavica. ISBN 80-86211-55-X.

DEVER, William G. *Kdo byli první Izraelci a odkud přišli?*. Praha: VolvoxGlobator, 2010. Katarze. ISBN 978-80-7207-767-0.

DILLARD, Raymond B. a Tremper LONGMAN. *Úvod do Starého zákona*. 2. vyd. Praha: Návrat domů, 2011. ISBN 978-80-7255-244-3.

HELLER, Jan a Martin PRUDKÝ. *Obtížné oddíly knih Mojžíšových*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2006. Biblistika. ISBN 80-7195-128-5.

HORNUNG, Erik. *Akhenaten and the religion of flight*. Ithaca: Cornell University Press, 1999. ISBN 978-0-8014-8725-5.

JANÁK, Jiří. *Brána nebes: bohové a démoni starého Egypta*. Praha: Libri, 2005. ISBN 80-7277-235-X.

JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 1, Bohové na zemi a v nebesích. Praha: OIKOYMENH, 2009. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-314-8.

JANÁK, Jiří. *Staroegyptské náboženství*. 2., Život a úděl člověka. Praha: OIKOYMENH, 2012. Oikúmené. ISBN 978-80-7298-467-1.

NOSEK, Bedřich a Pavla DAMOHORSKÁ. *Židovské tradice a zvyky*. Vydání druhé, upravené a doplněné. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-2996-4.

REDFORD, Donald B. *Akhenaten: the heretic king*. Princeton: Princeton University Press, c1984. ISBN 0-691-00217-7.

REEVES, C. N. *Achnaton: falešný egyptský prorok*. Praha: Paseka, 2003. ISBN 80-7185-630-4.

SADEK, Vladimír. *Židovská mystika*. 2., uprav. vyd. Praha: Agite/Fra, 2009. ISBN 978-80-86603-91-9.

SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Praha: BB art, 2003. ISBN 80-7257-975-4.

Výklady ke Starému Zákonu [online]. 1. zákon, Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium. Praha: Kalich, 1991 [cit. 2017-06-13]. ISBN 80-7017-408-0.

YERUSHALMI, YosefHayim. *Freudův Mojžíš: judaismus konečný a nekonečný*. Praha: Academia, 2015. Judaica. ISBN 978-80-200-2501-2.

Slovníky a encyklopedie:

DOUGLAS, J. D. *Nový biblický slovník*. 2., aktual. vyd. Praha: Návrat domů, 2009. ISBN 978-80-7255-193-4.

HELLER, Jan. *Vocabularium biblicum septem linguarum - Biblický slovník sedmi jazyků. Hebraico. Graeco. Latino. Anglico. Germanico. Hungarico. Bohemicum*. Praha: Vyšehrad, 2000. ISBN 80-7021-388-4.

HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent Orion - Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-725-1.

PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. ISBN 80-7017-029-8.

Elektronické zdroje:

BUREŠ, Jiří. *Král Saul* [online]. 2015 [cit. 2017-06-12]. Dostupné z:
<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/153849>. Vedoucí práce Jiří Beneš

CALLENDER, G. *Queen Tiye and her Family* AncientHistoryResourcesforTeachers; Jan 1, 2000; 30, 1; Periodicals Archive Online pg. 19-34

RETIEF, F. P., CILLIERS, L., *Akhenaten, a
uniquepharaoh*. SouthAfricanmedicaljournalvol.101 n.9 CapeTownSep. 2011

VACHALA, Břetislav. *Jak vypadal faraon Achnaton*. Vesmír 89, 712, 2010/11. ISSN
1214-4029

VACHALA, Břetislav. *Pobyt a odchod Izraelců z Egypta*. Vesmír 83, 19, 2004/1. ISSN
1214-4029

ABSTRAKT

Cílem této práce je pátrání po možných vlivech Achnatonovy náboženské reformy na osobu raného Mojžíše. První část je věnována analýze Achnatonovy reformy a událostem a náboženským proudům, které mohly zanechat stopy na jejím charakteru. Domnívám se, že pro pochopení povahy této reformy, jež je z pohledu egyptské historie atypická, je důležité stručně zmínit předchozí tradice a historické události, které mohly Achnatona inspirovat. Druhá část se zabývá analýzou Mojžíšova příběhu a to zejména té části, kde se Mojžíš nejvíce dostává do střetu s egyptskou civilizací. Objevuje se zde také otázka historicity exodu. Třetí část práce na základě získaných poznatků shrnuje jednotlivé podobnosti a rozdíly v odkazech obou mužů. Vzhledem k povaze dostupných zdrojů nemohly být poskytnuty jednoznačné závěry. Domnívám se však, že další a podrobnější výzkum této oblasti a bližší zkoumání jednotlivých zdrojů, by mohly vést k dalším zajímavým zjištěním.

SUMMARY

The aim of this thesis is searching for possible influences of Akhenaten's religious reform on the person of early Moses. The first part is devoted to the analysis of Akhenaten's reform and events and religious currents that may have left marks on its character. I believe that for understanding of this reform, which is atypical from the perspective of Egyptian history, it is important to briefly mention preceding traditions and historical events that may have inspired Akhenaten. The second part deals with the analysis of Moses's story, especially where Moses is most confronted with Egyptian civilisation. The question of historicity of exodus is also discussed. On the basis of acquired findings, the third part summarises individual similarities and differences in the legacies of both men. Unequivocal conclusions could not be arrived at due to the nature of available resources. However, I believe that further and more detailed research in this area and closer examination of individual resources which were beyond the scope of this work could lead to other interesting findings.